

УНІВЕРСИТЕТ імені АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

О.В. ШКУРКО

ВИДИ

ЛІНГВІСТИЧНОГО

АНАЛІЗУ ТЕКСТУ

УНІВЕРСИТЕТ імені АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

О.В. ШКУРКО

ВИДИ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ТЕКСТУ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Дніпро
2018

Рецензенти:

О.І. Панченко, доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара;

В.В. Зірка, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри англійської
філології та перекладу Університету імені Альфреда Нобеля.

Шкурко О.В.

Ш 66 Види лінгвістичного аналізу тексту: навчальний посібник /
О.В. Шкурко. – Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2018. – 120 с.
ISBN 978-966-434-411-8

Метою навчального посібника є ознайомлення студентів з теоретичними засадами лінгвістики як науки, що розглядає текст з позицій його структури й змісту, вироблення умінь і навичок здійснювати лінгвістичний аналіз, створювати й редагувати тексти різних стилів, жанрів і типів мовлення.

У посібнику подано теоретичний матеріал з графіки, фонетики, орфоєпії, лексикології, фразеології, етимології, морфології, синтаксису та стилістики, що сприяє глибшому засвоєнню набутих знань з курсу сучасної української літературної мови й свідомому використанню їх у процесі навчання та майбутній професійній діяльності. Теоретичні положення ілюструються прикладами з класичної та сучасної української і зарубіжної літератури. Також у посібнику наведено схеми, необхідні для здійснення різних видів аналізу тексту, і приклади відповідного лінгвістичного аналізу.

Посібник призначений для використання під час аудиторних занять і для самостійної роботи студентів у процесі підготовки до практичних занять з дисциплін «Стилістика тексту» і «Лінгвістичний аналіз тексту».

УДК 81'42

ЗМІСТ

Вступ.....	5
1. Графічний аналіз писемного тексту.....	7
2. Фонетичний аналіз тексту.....	12
2.1. Повтор як елемент звукової організації мовлення. Види повтору	12
2.2. Рима та її види	15
2.3. Системи віршування	17
2.4. Графон	20
2.5. Схема фонографічного аналізу тексту	21
3. Орфоепічний аналіз усного тексту.....	22
4. Морфемний аналіз	25
4.1. Поняття морфеми та морфа.....	25
4.2. Види морфем	25
4.3. Схема та зразок морфемного аналізу	28
5. Дериватологічний (словотвірний) аналіз тексту	29
5.1. Словотвір як розділ мовознавства	29
5.2. Способи словотвору	30
5.3. Схема та зразок словотвірного аналізу	32
6. Лексикологічний аналіз тексту.....	33
6.1. Семасіологічний (семантичний) аналіз тексту.....	33
6.1.1. Однозначні та багатозначні слова. Види багатозначності	33
6.1.2. Поняття тропа та його види.....	34
6.1.3. Омоніми.....	36
6.1.4. Синоніми	37
6.1.5. Антоніми	38
6.1.6. Пароніми	40
6.2. Другий етап лексикологічного аналізу тексту	41
6.2.1. Класифікація лексики з точки зору походження.....	41
6.2.2. Поділ лексики за ступенем сучасності.....	43
6.2.3. Типи слів з точки зору сфери використання.....	44
6.2.4. Лексика з точки зору стилістичної приналежності.....	47
6.3. Лексичний аналіз слова	48
6.4. Схема лексикологічного аналізу тексту.....	49
7. Фразеологічний аналіз тексту.....	51
7.1. Фразеологія та фразеологізми.....	51

7.2. Класифікація фразеологічних одиниць	51
8. Етимологічний аналіз тексту	54
9. Морфологічний аналіз тексту	56
9.1. Морфологія та її базові поняття	56
9.2. Частини мови та їх класифікація	57
9.2.1. Знаменні частини мови	58
9.2.1.1. Іменник	58
9.2.1.2. Прикметник	66
9.2.1.3. Числівник	70
9.2.1.4. Займенник	74
9.2.1.5. Дієслово	76
9.2.1.6. Прислівник	84
9.2.2. Службові частини мови	86
9.2.2.1. Прийменник	86
9.2.2.2. Сполучники і сполучні слова	88
9.2.2.3. Частки	90
9.2.3. Вигуки	92
9.3. Морфологічний аналіз слів	92
10. Синтаксичний аналіз тексту	94
10.1. Синтаксис. Поняття словосполучення та речення	94
10.2. Типи речень	94
10.3. Складне речення	97
10.4. Ускладнення речень	99
10.4.1. Однорідні члени речення	99
10.4.2. Відокремлені члени речення	100
10.4.3. Вставні і вставлені конструкції	101
10.5. Порядок слів	102
10.6. Текст і його особливості	103
10.6.1. Сутність тексту	103
10.6.2. Складне синтаксичне ціле	104
10.6.3. Міжфразові зв'язки	106
10.6.4. Основні функціональні типи мовлення	107
10.7. Стилiстичні фігури	109
10.8. Схема стилістичного аналізу	111
11. Стилiстичний аналіз тексту	112
11.1. Функціональні стилі й жанри мовлення	112
11.2. Загальна схема функціонально-стилiстичного аналізу тексту	115
Література	118

ВСТУП

Лінгвістика тексту – це напрям лінгвістичних досліджень, об'єктом яких є правила побудови зв'язного тексту і його смислові категорії. Вона займається з'ясуванням глибинних смислів, які містяться в певному тексті. При цьому врахування принципу використання мовних одиниць допомагає визначити подеколи приховані від літературознавчого або стилістичного аналізу смислові лінії і підтеми.

Вивчення мовних явищ зближує лінгвістику тексту з граматиною, стилістикою, літературознавством, психологією, естетикою, етикою. Однак зазначена дисципліна вивчає мотивацію вибору однієї мовної форми з двох можливих і цим відрізняється, наприклад, від граматики, яка вказує на одну можливу форму, від стилістики, яка визначає одиниці, які найбільше підходять для певного стилю чи контексту, від риторики, яка шукає оптимальну форму переконання тощо.

Безпосередній стосунок до лінгвістики тексту має така окрема наукова і навчальна дисципліна, як *лінгвістичний аналіз тексту* (ЛАТ), що покликана прищепити вміння аналізувати мовні одиниці різних рівнів, з яких складається текст.

Досі мовознавці ведуть наукові дискусії стосовно того, з якого боку в першу чергу потрібно аналізувати текст, які аспекти його творення й розуміння є основними. Є чимало підходів до аналізу тексту: літературознавчий, мовознавчий, соціологічний, культурологічний, естетичний та інші.

Лінгвістичний аналіз – це вивчення, розкриття значення різних елементів мови з метою повного й свідомого розуміння тексту.

Принципи лінгвістичного аналізу

1. Історичний (в який час написано твір або текст, яка епоха відображена в тексті).

2. Сильової належності.

3. Жанрової належності.

4. Аналізу мовних засобів тексту.

5. Смислової і граматичної організації тексту.

Методи і прийоми лінгвістичного аналізу тексту

1. Загальнонаукові – порівняння, зіставлення, статистичного аналізу, спостереження, моделювання, експерименту.

2. Загальнофілологічні – контекстологічний (метод розкладу значень на мінімальні семантичні елементи); дистрибутивний (оточення мовних одиниць іншими мовними одиницями); композиційний (увага фокусується на композиції: виділення частин, семантичних центрів, аналіз епізодів); трансформаційний; структурний (взаємозв'язок між різними структурними елементами тексту: елемент, система, відношення, ієрархія, опозиція, модель тощо); концептуальний (ідеї).

Деякі дослідники виділяють такі методи: повільного прочитання, комплексного дослідження позатекстових чинників мовної особистості письменника, математичний метод, метод авторизації (визначення авторства за характером мовних засобів) тощо.

Лінгвістичний аналіз може бути:

1) елементарним практичним, який застосовується для загального тлумачення тексту, наприклад, пояснення застарілих слів і форм мови при прочитанні текстів давньої літератури та творів, які перенасичені діалектизмами, просторічною лексикою та ін., за допомогою зрозумілих пояснень;

2) філологічним, який спирається на лінгвістичну теорію, факти системи мови та її історії.

Також виділяють такі види ЛАТ:

За Т. Єщенко:

– цілісний, який передбачає розгляд усіх текстотворювальних чинників і текстових категорій, способів передавання чужого мовлення, засобів зв'язності в тексті, образу автора і способів його вираження, інтеграції і завершеності з характеристикою усіх мовних засобів з виокремленням ідеї тексту;

– частковий – це коментування тексту (пояснення незрозумілих місць тексту, що перешкоджають правильному сприйманню тексту).

За Н. Болотновою:

– лінгво-поетичний – це не просто аналіз мовних явищ, але і розглядання мовних одиниць у створенні поетичного образу; за такого аналізу дослідник вдається до елементів літературного аналізу тексту (вивчення місця твору в загальному доробку митця, висвітлення теми, ідеї, емоційної тональності, опис художніх прийомів та характеристика мовних засобів);

– лінгво-смісловий, орієнтований на виявлення в нехудожніх текстах не естетичного, а предметно-логічного змісту тексту, актуальної та концептуальної інформації.

Аналіз тексту з точки зору лінгвістики може бути здійснений на кількох рівнях. У цьому посібнику розглянуто такі види лінгвістичного аналізу: графічний, фонетичний, орфоепічний, морфемний, дериватологічний, лексикологічний, фразеологічний, етимологічний, морфологічний, синтаксичний і стилістичний.

На нашу думку, використання поданих матеріалів допоможе студентам отримати ґрунтовні й системні знання і набути певного рівня професіоналізму й навичок, необхідних як для складання, написання та лінгвістичного аналізу текстів різних типів і стилів, так й для проведення лінгвістичного наукового дослідження взагалі, а також сприяти формуванню основ ефективної мовленнєвої комунікації.

1. ГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПИСЕМНОГО ТЕКСТУ

Графічний аналіз писемного тексту характеризує писемну структуру графем, вивчає графемну структуру слів у відношенні до їх звукового складу, описує розділові знаки та характеризує види шрифтів письма.

Внаслідок того, що будь-який текст являє собою мову, матеріалізовану в письмових знаках, вивчення складу цих знаків, їх функцій та способів застосування є одним з важливих аспектів аналізу тексту.

Знаки тексту можуть бути свідомим проявом творчої індивідуальності його автора, вільного у відборі графічних засобів та композиції графічних елементів (у тому числі і нетрадиційних), які використовуються для додавання особливих, змістових чи художніх функцій.

Аналіз графічної форми тексту – це не тільки встановлення факту дотримання традиції чи відступу від неї. Він передбачає опис складу графічних елементів (букви, цифри, пунктуаційні знаки та ін.), які використовував автор, а також визначення в тексті кордонів візуального прийому.

Розглянемо декілька засобів графічної актуалізації.

1. Знаки пунктуації. Різні письменники використовують або не використовують загальноприйняті графічні символи з різних причин. Так, С. Єсенін був мало знайомий із сучасними йому правилами пунктуації, тому іноді уникав постановки пунктуаційних знаків у текстах віршів. М. Горький, навпаки, добре володів цими правилами, дотримувався їх, але часто надавав традиційним знакам несподіваних функцій. Наприклад, у повісті «В людях» є традиційне для художньої літератури використання дефіса, що супроводжує повтор букв, для інтонаційного розтягування звуків (*ш-што, му-учители, аз-зиаты*), а також апострофа замість сонорного приголосного для зображення дефекту мовлення: *Смотри, я помо'юсь богу, так он сде'ает тебе очень п'охо*. Але тут же є типова прикмета індивідуального горьківського стилю – використання тире після службових слів у тих випадках, коли фраза синтаксично (еліпс), або інтонаційно (довга пауза перед зміною тону) відхиляється від норми: «*Это – как же я?*», «*Измазалась я вся, а – в гости одета!*».

Досить часто замість пропусків певних слів автори використовують крапки. О. Пушкін завершив вірш «Осінь» рядами крапок, і цей факт можна трактувати по-різному. В. Маяковський у поемі «Про це» закінчує вступну главку так: *Имя / этой / темы: /!*. Слово *любовь* підказано фактами незавершеності фрази і необхідністю підбору рими до слова «лбов».

2. Шрифт. Будуючи текст зі стандартних графічних знаків, автори нерідко використовують для візуального виділення деяких його складових (від букв і слів до цілих розділів) додаткові прийоми.

Курсив є традиційним засобом актуалізації. Зустрічається у багатьох класичних творах, наприклад, у віршах О. Пушкіна. У романі «Євгеній Онегін» він часто позначає ним належність слова до певної стилістичної сфери: в уривку «*Когда простой продукт имеет...*» виділяє економічну термінологію; в рядках «*И панталоны, фрак, жилет, / всех этих слов по-русски нет*» підкреслює ті варваризми, які неможливо продублювати словами рідної мови.

У сучасній літературі, переважно в прозі, курсив частіше використовується для позначення чужої мови у відношенні до мови героя чи автора-оповідача. Наприклад, у містичних творах Стівена Кінга курсив з'являється при психологічному описі свідомості героїв у тих випадках, коли ці герої «чують» чужорідні внутрішні голоси або голоси своєї підсвідомості.

Гра зі шрифтами. Б. Акунін у детективному романі «Смерть Ахіллеса» використовував зміну шрифту як засіб композиційного маркування: перша частина роману, у якій описано дії сищика Фандоріна, набрана одним шрифтом; друга частина, що оповідає про життя найманого вбивці, – іншим; третя, яка починається зі сцени зустрічі цих персонажів, – двома шрифтами поперемінно, так, як йдуть абзаци, присвячені опису дій і думок сищика і вбивці.

3. Графічне членування. Будь-який прозовий текст зазвичай ділять на абзаци, а більшість віршованих творів мають строфічну організацію. Інші форми зовнішнього упорядкування прозового або віршованого тексту є відступом від відповідної традиції.

Поетеса ХХ ст. М. Шкапська надавала своїм віршам графічного вигляду прози, а символіст А. Білий часто оформлював прозові тексти або окремі їх частини так, як оформлюють вірші. До числа таких авангардних прийомів належить також знаменита «драбинка» В. Маяковського, який графічним членуванням одного вірша на декілька рядків вказував на його інтонаційний візерунок, що не може свавільно інтерпретуватися читцем.

З поодиноких відступів від усталених традицій поступово виростають нові традиції, формуються нові жанри візуальної літератури. В епоху пізньої античності і в середні віки так утворилися акровірш, анаграма, паліндром і фігурний вірш.

Акровірш (від грец. *akrostichis*: *akros* – крайній і *tichis* – віршований рядок) – це графічний композиційний прийом, що поширюється на весь віршований текст, при якому початкові літери рядків (рідше склади чи слова) складаються в осмислену фразу. Наприклад, слова, які складаються з вертикального ряду букв, можуть бути сентенцією,

що не має прямого відношення до змісту горизонтального тексту, або вказувати на автора або адресата твору.

Винахідником цього жанру вважають стародавнього сицилійського поета Епіхарма (VI–V ст. до н. е.). Акровірш, або *без цензури*, пережив кілька піків популярності, в тому числі в епоху пізньої античності, а потім Відродження. У російській літературі до нього часто зверталися поети XVIII ст., пізніше – символісти й інші поети Срібного віку.

Крім традиційної форми акровірша, існують інші споріднені з ним форми: *акровіри «звернений»* (читається по вертикалі, але знизу вгору), *мезовіри* (зашифровані слова складаються із серединних літер кожного рядка), *телесто* (слова складаються з останніх літер рядків), *«лабиринт»* (літери різних горизонтальних рядків складаються в додатковий рядок, що має вигляд химерної лінії або геометричної фігури).

Анаграма (від грец. *anagrammatismos* – перестановка літер) – це прийом підбору словесної конструкції (слова, словосполучення, фрази), яка при перестановці складових літер перетворюється в іншу.

Винахід анаграми приписують античному поетові Лікофрону Халкідському (III ст. до н. е.), який прославився тим, що з імені царя Птолемея (Ptolemaios) склав слова *Apo Melitos* (з меду), а букви царициного імені Арсиноя (Arsinoe) переставив таким чином, що вийшло *Ion Eras* (фіалка Ери, тобто Гери).

На відміну від акровірша, анаграма до теперішнього часу не оформилася як самостійний літературний жанр, перш за все тому, що приклади її поширення як графічного прийому на весь текст поодинокі. Але це і надає їм особливої цінності.

Найчастіше анаграми використовуються літераторами як авторські псевдоніми: Alcofribas Nasier – Francois Rabelais (Алькофрібас Назьє – Франсуа Рабле).

Одним з видів анаграми є *паліндром* (від грец. *palindromes* – до-слівно «назад біжить»), або «перевертень» – прийом підбору словесної конструкції, що допускає одночасно і традиційне «пряме» (зліва направо), і нетрадиційне «звернене» (справа наліво) прочитання однієї і тієї ж осмисленої фрази (*А роза упала на лану Азора*).

Більшість паліндромів – моновірші, тому багатьом зразкам жанру властива афористичність. Існують і багаторядкові «перевертні», проте рідкісні з них містять осмислені фрази.

Якщо акровіршу, анаграмі та паліндрому на ранніх етапах європейської історії приписували магічні властивості, то *фігурний вірш* розуміли як жанр «книжкової» поезії, оскільки він міг бути правильно сприйнятий лише візуально.

Жанр виник в епоху Античності в Олександрійській поезії, представники якої намагалися складати вірші, відтворюючи текстом фор-

му якого-небудь предмета. Фігурні вірші були популярні у поетів Срібного віку, потім їх активно використовували автори, на творчості яких позначився вплив модерністських і авангардистських традицій (Г. Аполлінер, К. Моргенштерн, А. Вознесенський та ін.)

Фігурний вірш дає наочне уявлення про той предмет, який описаний у тексті словами; можна сказати, він пропонує респонденту графічний дублікат словесного образу. Наприклад, І. Рукавишников свій вірш про зірку оформив у вигляді зірки:

И
Кто
Придя
В твои
Запретныя
Где б не был до того никто
Найдет безмолвныя твои
И тайны света низведя
В тьме безответныя
Родит тебе мечты
Тот светлый ты
Твоя звезда живая
Твой гений двойника
Его смиренно призывая
Смутясь молись издалека
А ты а ты вечерняя звезда
Тебе туда
Глядеть
Где я
Я

Якщо в цьому фігурному вірші функція графічного образу вторинна, то в авангардистських зразках візуальної поезії форми графічної композиції самоцінні. Вони вже не належать виключно літературі, а являють собою новий вид творчості, в якому словесний ряд літератури дорівнює предметному ряду образотворчого мистецтва. Так, у візуальному вірші Вілена Барського «Несжатая полоска», в якому відомий вірш Некрасова піддано графічній корекції, поет-авангардист імітує брак при друкарському наборі тексту і тим самим змінює семантику твору, адже єдиною «нестисненою смужкою» у тексті Барського виявляється вірш з популярною цитатою:

Только не сжата полоска одна...

Очевидно, що розглядати твір Барського поза його графічною формою немає сенсу.

Усі зразки «літератури для очей» показують, що при використанні автором будь-якого засобу візуалізації тексту його графічні елементи отримують додаткову конструктивну функцію.

Джерело інформації: www.philol.msu.ru/~tlit/texts/grafika.pdf

2. ФОНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

Фонетичний аналіз тексту встановлює звукову структуру слів та їх форм, виявляє моделі звукосполучень, вивчає частоту їх використання, поділяє слова на фонетичні склади та вказує на їхні типи.

У багатьох жанрах, особливо поетичних, помітна роль належить фонетичним засобам увиразнення мови: між змістом і його фонетичним оформленням часто спостерігається прямий чи опосередкований зв'язок.

Від чергування голосних і приголосних звуків залежить милозвучність тексту, або **евфонія** (грец. *euphōne* – милозвучність). Найбільш легко і плавно звучать рядки, в яких голосні і приголосні повністю або майже повністю врівноважуються.

2.1. ПОВТОР ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗВУКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МОВЛЕННЯ. ВИДИ ПОВТОРУ

Елементом звукової організації мовлення є **повтор**. Це один із засобів емоційно-естетичного впливу на читача. За співвідношенням голосних і приголосних звуків виділяють такі звукові повтори: алітерація, асонанс, анафора, епіфора, анепіфора, епанафора, рима.

Алітерація – стилістичний прийом, який полягає у повторенні однорідних приголосних задля підвищення інтонаційної виразності тексту, для емоційного поглиблення його смислового зв'язку. Алітерація може створювати звуковий образ описуваного, підкреслювати основні лексичні компоненти загального змісту висловлювання.

До найчастіше використовуваних у цій функції належать [р], [л], [б], [г], шиплячі та свистячі звуки, нагромадження яких створює певний естетичний ефект. Розглянемо приклади з поезії Т. Шевченка: *Неначе ляля в льолі білій, святее сонечко зійшло* (п'ятиразове повторення звука [л'] підсилює відчуття чогось світлого і ніжного); *Щоб братню кров пролити, просять, а потім в дар тобі приносять з пожару вкрадений покров* (повторюваний звук [р] сприяє відтворенню як грози воєнного лихоліття, так і того обурення, що сповнює душу поета).

Алітерація спостерігається і в прозових текстах. Наприклад, в описі М. Коцюбинським осіннього дня читаємо: *Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля...* Повтори слів зі сполученнями **пл** (плачуть), наявність звукосполучень **хл** (хлипає), **кл** (клубочать) створюють ілюзію падіння дощових крапель; разом з іншими повторюваними звуками (в, н, м, у), особливо у клю-

чових словах (тумани, нудьга, сум), сприяють створенню похмурої картини осінньої сльоти.

Асонанс (від лат. *asso* – відгукуюся) – концентроване повторення голосних звуків, яке витворює ефект милозвуччя.

Спираться він на акустичні властивості звуків. Для відтворення сумних, похмурих картин більше підходять звуки заднього ряду ([а], [о], [у]), а для відтворення світлих і радісних – переднього ([е], [и], [і]). Найвиразніше сприймається домінування звуків високого підняття – [і] та [у]: наприклад, у М. Вороного: *Які вогні в височині! Свій зір туди зведи та Сунуться, сунуться хмари. Думи сумні.*

Для мови поезії характерне поєднання стилістичної та віршувальної функції асонансу.

Для посилення художнього слова автори вдаються до незвичних зворотів мови, особливої синтаксичної побудови творів, тобто використовують стилістичні фігури.

Анафора (від грец. *anaphero* – піднесення), єдинопочаток – стилістична фігура мови, що утворюється повторенням певних звуків, морфем, слів чи синтаксичних конструкцій на початку суміжних мовних одиниць.

Відповідно анафора буває різних видів:

- звукова – повторення одних і тих же звуків та їх сполучень;
- морфемна – повторення одних і тих же морфем або частин слів;
- лексична – повторення одних і тих же слів;
- синтаксична – повторення одних і тих же синтаксичних конструкцій;
- строфічна – повторення одних і тих же слів у кожній строфі. Ось приклад лексичної анафори:

У синьому морі я висіяв сни,

У синьому морі на синьому глеї

Я висіяв сни із твоєї весни,

У синьому морі з весни із твоєї. (М. Вінграновський)

Існують вірші, в яких однією й тією ж літерою може починатися не тільки рядок, але і кожне слово:

Так тихо тліють тіні.

Таїна труїть. (Дар'я Гордійко)

Епанафора (від грец. *ἐπαναφορή* – стик) – стилістична фігура, яка зв'язує повтором окремого слова або словосполучення кінець попередньої мовної одиниці з початком наступної. Стик можна розглядати як подвоєння епіфори та анафори, звідси і його назва.

Ця стилістична фігура найчастіше з-поміж інших фігур (за винятком хіба що анафори) трапляється у фольклорі. Стик часто називають

підхопленням через те, що кожен новий рядок немовби підхоплює, посилює і розгортає зміст попереднього рядка.

*Нема в короля такого коня –
У мого коня золота грива,
Золота грива, срібні копита,
Срібні копита, шовковий хвостик,
Шовковий хвостик, очі тернові,
Очі тернові, вушка листові... (Народна колядка)*

Епіфора (від грец. *epiphora* – додавання, повторення) – повтор однакових звуків, слів, словосполучень наприкінці фрази з метою підсилення виразності художнього мовлення. Вона широко використовується для виділення основного змісту фрази. Епіфора протилежна анафорі. Вона може бути:

– граматична – прийом повтору одних і тих же звуків наприкінці суміжних слів у рядках; тобто рима у поетичних рядках є за своєю суттю проявом граматичної епіфори:

*Будемо вічно в труді рости,
З серця землі підіймать пласти,
Чорного золота давні пласти. (Ярослав Шпорта)*

– лексична – повторення наприкінці відрізка мовлення одного і того ж слова: *Мені б хотілося знати, чому я титулярний радник? Чому саме титулярний радник? (Н.В. Гоголь)*. Також лексична епіфора є й в попередньому прикладі;

– семантична – повторення наприкінці синонімічного слова:

*Прорытые временем лабиринты – исчезли.
Пустыня – осталась...
Закатное морево и поцелуи пропали.
Пустыня – осталась. (Г. Лорка «Пустыня»)*

Кільце (анепіфора – грец. *ἀνεπιφορά*) – стилістична фігура, яка зв'язує повтором окремих звуків, слів чи словосполучень початок і кінець суміжних мовних одиниць (абзац, строфа) або однієї одиниці (речення чи віршовий рядок). Тут немовби змикаються анафора та епіфора.

*У цьому полі, синьому, як льон,
Де тільки ти – і ні душі навколо,
Уздрів і скляк – блукало серед поля сто тіней.
В полі, синьому, як льон. (В. Опус)*

У цьому прикладі спостерігаємо кільце строфи, а в наступному – кільце віршового рядка:

*Любїть Україну, як сонце, любїть,
Як вітер, і трави, і води... (В. Сосюра)*

2.2. РИМА ТА ЇЇ ВИДИ

До засобів фонетичного оформлення поетичного тексту належить *рима*, яка є різновидом епіфори. Вона акцентує увагу на найважливіших компонентах змісту, підсилює емоційне звучання вірша, підкреслює специфіку композиції.

Рима (грец. *rhythmos* – ритм, такт, розмірність) – співзвуччя, звуковий повтор у віршах, здебільшого в кінці рядків.

Класифікація рим

1. За місцем наголосу в суголосних словах рими поділяються на:

– чоловічі (окситонні), в яких наголос стоїть на останньому складі:

*Козак на північ прудко мчить,
Козак не хоче відпочить.
Копито сніг примерзлий б'є,
Луною дзенькіт оддає.
Безлюддя й пустка навкруги.
Кошлаті гачарі. Сніги. (М. Бажан «Гонець»)*

– жіночі (парокситонні), в яких наголос падає на передостанній склад:

*Тихий сон на горах ходить,
За рученьку щастя водить.
І шумлять ліси вже тихше,
Сон мені квітки колише.
Спить, мої дзвіночки сині,
Дикі рожі в полонині! (О. Маковей «Сон»)*

Походження термінів «чоловіча» і «жіноча» рима пов'язане з французькими прикметниками, що в чоловічому роді мають наголос на останньому складі, а в жіночому наголос падає на передостанній склад:

– дактилічні, в яких наголос падає на третій від кінця склад:

*Гори багрянцем кривавим спалахнули,
З промінням сонця західним прощаючись,
Так моє серце жалем загорілося,
З милим, коханим моїм розлучаючись.
(Леся Українка «Східна мелодія»).*

– гіпердактилічні, в яких наголос стоїть на четвертому або п'ятому від кінця складі. До цієї рими вдаються тільки тоді, коли треба надати віршеві особливої повільності.

*Як була я молодю преподобницею,
Повісила фартушину над віконницею.
(Т. Шевченко «Гайдамаки»).*

Не часто трапляються вірші, в яких усі рими були б одного виду. Згадаймо початок відомого вірша Шевченка:

*Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині –
Однаковісінько мені.*

Тут чергуються жіночі рими (буду – забуде) з чоловічими (ні, чужині, мені) і дактилічною (однаковісінько), і вірш не звучить монотонно.

2. За повнотою суголось рими поділяються на:

- точні, коли збігаються усі звуки після останнього наголошеного звука в римованих словах: *несіть – ідіть, природний – народний*;
- неточні (приблизні), в яких римовані звуки фонетично не збігаються – після наголошеного звука стоять не однакові, а тільки подібні приголосні та навіть інші голосні: *хвилі – долині, наскрізь – побийсь*.

3. Залежно від числа складів, що повністю збігаються, розрізняють рими:

– багаті, де збігаються не тільки звуки з наголосом, а також ті, що перед ними (*садівн 'ицтво – будівн 'ицтво, кор 'она – вор 'она*);

– бідні – це чоловіча рима з відкритим складом, у якій збігаються лише кінцеві голосні: *мене – тебе, люблю – молю*;

4. Залежно від кількості слів, що римуються, розрізняють рими:

– прості – це такі рими, які складаються з двох слів: *гроші – хороші*;

– складні – це такі рими, які виникають із взаємодії двох-трьох слів: *сонце – сон це; колихати – коло хати*;

– омонімічні – це такі рими, в яких римуються омоніми: *діти, діти, де ж вас діти?* (народний каламбур);

5. Залежно від місця у рядку рими бувають:

– прикінцеві – римуються останні слова рядка:

*Густа, медова теплота
Високі налива жита. (М. Рильський)*

– внутрішні – римуються будь-які слова в рядку:

Все йде, все минає, і краю немає... (Т. Шевченко)

6. За розташуванням у строфі (за засобом римування) рими поділяються на:

– суміжні (парні): **aabb**

Я не складав тобі ні гімнів, ні поем. a

Добірного вина замість ліричних тем a

Шукав я за твоїм оспіваним камінням. b

В сухих поточинах, над темнобоким рінням. b

(М. Зеров)

– перехресні: **abab**

Вона була, як мрія, що жила a
В моєму серці довгі-довгі дні. b
Все вимріяне в ній: чоло й уста, a
І очі чорні – трошечки скісні. (Д. Павличко)

– кільцеві: **abba**

Мою любов, немов Христа, a
Добробажальцями розп'ято. b
Хто в друзі пхавсь, той винувато, b
Мов пес, підбігує хвоста ... (М. Боровко) a

2.3. СИСТЕМИ ВІРШУВАННЯ

У різних країнах були і є різні системи віршування. Пояснюється це переважно особливостями мови. Є мови з постійним і рухомим наголосом. В одних мовах є довгі і короткі голосні звуки, а в інших – наголошені і ненаголошені склади.

Античне (метричне) віршування

Назва походить від грецького *metron* – міра. Мається на увазі міра часу, потрібна для вимови того чи іншого складу. Вона базується на чергуванні довгих і коротких складів.

Ця система віршування, яка характерна для античної літератури, з'явилася у Давній Греції у VIII ст. до н. е.; у III ст. н. е. поширилася в римській літературі. У давньогрецькій і латинській мовах були довгі й короткі склади. Одиницею довготи вважався час, необхідний для вимови одного короткого складу. Цей час називали морою (U). Час, потрібний для вимови довгого складу (–), дорівнював двом морам (UU).

Довгі склади вимовляли протяжно, а короткі – уривчасто. У Стародавній Греції вірші не читали, а співали під ліру. Довгі і короткі склади об'єднувались у стопи.

Стопою називали сполучення певної кількості довгих і коротких складів. Стопи, повтрюючись, надавали віршу ритмічного звучання. В античному віршуванні розрізняли 28 стоп. Кількість стоп у рядку називається розміром вірша.

Двоскладові стопи:

хорей (грец. *choretos* від *choros* – хор) – стопа з одного довгого й одного короткого складів: – U;

ямб (грец. *jambos*) – стопа з одного короткого й одного довгого складів: U – та інші.

Трискладові стопи:

дактиль (грец. *daktylos* – палець) – стопа з одного довгого й двох коротких складів: – UU;

амфібрахій (грец. *amphibrachys* – з двох боків короткій) – стопа, в якій довгий склад знаходиться між двома короткими складами: U – U; *анapest* (грец. *anapaistos* – відбитий назад) – стопа з двох коротких і одного довгого складів: UU – та інші.

Чотирискладові стопи:

хоріямб (поєднання хорей і ямба) UU – –;

ямбохорей U – – U.

П'ятискладові стопи мають назву *пеон*. Пеони складаються з одного довгого і трьох коротких складів:

пеон перший – UUU;

пеон другий U – UU;

пеон третій UU – U;

пеон четвертий UUU –.

Велика кількість стоп робила ритм античних віршів різноманітним. Найпоширенішим розміром був *гекзаметр* (грец. *hex* – шість і *metron* – міра, шестимірник). Гекзаметр – рядок з п'яти дактилів та одного хорей з цезурою після першого складу третьої стопи.

У перекладі на українську мову гекзаметр має такий вигляд:

Гнів осівай, о богине, //нащадка Енея Ахілла

Згубний, що дуже багато // ахейцям лиха накоїв.

Душ багато героїв // славетних в Аїд він спровадив,

Їхні тіла на поживу // собакам і птицям покидав.

(Гомер «Іліада». Переклад В. Самійленка)

В епоху античності віршами писали наукові трактати, урядові документи.

Метричне віршування збереглося в арабській, іранській та індійській літературах, мови яких мають довгі і короткі склади. З європейських літератур найдовше трималося у Словаччині.

Силабо-тонічна система віршування

Назва походить від грецького *syllabe* – склад і *tonos* – наголос. Ця система ґрунтується на чергуванні наголошених і ненаголошених складів. Для неї характерна рівночисельність складів і наголосів у рядку. Силабо-тонічний принцип запровадив у латинській поезії св. Августин, він замінив довгі склади наголошеними, а короткі – ненаголошеними.

Силабо-тоніка з'явилась у Німеччині та Англії на початку XVII ст. В Україні силабо-тонічні вірші почали писати в XVII–XVIII ст. У 1767–1768 рр. у Київській академії була написана книга «Коротка наука складання руських віршів». Г. Сковорода запровадив перехресне римування, якого не було в силабічних віршах, а також

різні види строф, зокрема терцет, катрен, секстину, октаву. І. Котляревський застосовував ритміку і строфіку силабо-тоніки у поемі

«Енеїда». Розвинув українську силабо-тоніку Т. Шевченко. Сьогодні вона провідна в українській поезії.

Як уже відзначалося, у силабо-тонічній системі поєднується принцип рівноскладовості (силабізму) з принципом сумірності наголошених складів. Одиницею виміру ритму силабо-тонічного вірша є стопа – сполучення в певній позиції наголошених і ненаголошених складів. У силабо-тонічних віршах застосовуються стопи, які були в античному віршуванні, але довгі склади замінені наголошеними, а короткі – ненаголошеними.

Розмір вірша визначається кількістю стоп у рядках.

У силабо-тонічних віршах найчастіше зустрічаються:

Хорей – наголоси падають на непарні склади 1-й, 3-й, 5-й, 7-й:

Вловив нас сьогодні десять, -У / -У / -У / -У

Завтра двадцять знов настане. -У / -У / -У / -У

(Леся Українка)

Ямб – наголоси падають на парні склади 2-й, 4-й, 6-й, 8-й:

Тепер Еней убрався в пекло, У- / У- / У- / У- / У-

Прийшов зовсім на інший світ; У- / У- / У- / У-

Там все поблідло і поблекло, У- / У- / УУ / У- / У

Нема ні місяця, ні зізд. У- / У- / УУ / У-

(І. Котляревський)

Дактиль – трискладова стопа з наголосом на першому складі – УУ:

Рученьки терпнуть, злипаються віченьки... -УУ / -УУ / -УУ / -УУ /

Боже, чи довго тягти? -УУ / -УУ / -

З раннього ранку до пізньої ніченьки -УУ / -УУ / -УУ / -УУ /

Голкою денно верти. (П. Грабовський) -УУ / -УУ / -

Амфібрахій – трискладова стопа, у якій другий склад наголошений У – У:

Сон літньої ночі колись мені снився, У-У / У-У / У-У / У-У

Коротка та літня нічка була, У-У / У-У / У-У / У-

І сон був короткий, – він хутко змінився У-У / У-У / У-У / У-У

І зник, як на сході зоря розцвіла. У-У / У-У / У-У / У-

(Леся Українка)

Анапест – трискладова стопа, у якій третій склад наголошений УУ-:

Гетьте думи, ви хмари осінні! УУ - / УУ - / УУ - / У

Тож тепера весна золота! УУ - / УУ - / УУ -

Чи то так у жалю, в голосінні УУ - / УУ - / УУ - / У

Проминуть молодії літ? УУ - / УУ - / УУ -

(Леся Українка)

В одному вірші можуть поєднуватися різні трискладові стопи.

<i>Досить невільня думка мовчала,</i>	-UU/ -UU/ -UU/-U
<i>Мов пташка у клітці замкнута од світа,</i>	U-U/ U-U/ U-U/ U-U
<i>Пісня на волі давно не літала,</i>	-UU/ -UU/ -UU/-U
<i>Приборкана тугою, жалем пририта.</i>	U-U/ U-U/ U-U/ U-U

(*Леся Українка*)

У цьому вірші 1-й і 3-й рядки написані 4-стоповим дактилем, 2-й та 4-й – 4-стоповим амфібрахієм.

Чотирискладові розміри, які складаються з одного наголошеного і трьох ненаголошених складів, маловживані.

Вірші, у яких поєднується різна кількість стоп, називають довільними, або вольними.

<i>Я самотний</i>	UU/-U
<i>І скорботний</i>	UU/-U
<i>Знищу тугу навісну.</i>	-U/ U-U/ U-U/
<i>Згасни ж, промінь прудкольтний,</i>	-U/ -U/ UU / -U
<i>Я засну! (Г. Чупринка)</i>	UU/ -

Силабо-тонічні вірші можуть бути римованими і неримованими (білими).

2.4. ГРАФОН

Специфічним фонетичним засобом, використовуваним здебільшого у прозових творах, є *графон* – відтворення ненормативної вимови окремих звуків чи звукосполучень.

За формою звучання та за функційним навантаженням графони поділяються на просторічні, діалектні та оказіональні.

До просторічних графонів відносять:

- асимілятивне спотворення: *хранцюзький* (французький);
- дисимілятивне спотворення: *дохтур* (доктор);
- випущення звуків на початку чи в середині слова: *сторія* (історія);
- явище епентези: *чемайдан* (чемодан);
- протетичні звуки: *якономка* (економка);
- спотворення за аналогією до патронімічного звукового комплексу: *мажмазель* (мадемуазель).

Діалектні графони можуть відрізнятися від слів з традиційною вимовою пом'якшенням твердих приголосних: *мольоко*.

Оказіональні особливості виявляються у передаванні різних вад мовлення, пов'язаних з анатомо-фізіологічними особливостями мовного апарату персонажа, а також із ситуативними недоліками, що виникають внаслідок певних умов говоріння:

- для показу ситуації спілкування: «*Степане! Біжи вівці вилучати!*» – «*Біжи сама-а!*» – «*Що-о? Де-е?*» – перегукування на відстані);
- внутрішнього стану героя: «*То-ді... – помалу, цідячи слово по слову, одповів їй Антін, – тоді блукав я сам*» (М. Коцюбинський);
- фізичного стану: «*З Я-вор-рова*», – *цокотіла зубами синя Марічка*» (М. Коцюбинський)
- дефектів артикуляції: «*Пгавда, бгатику, їй-Богу, пгавда, – сказав Черевань*» (П. Куліш);
- акценту «іноземця»: «*Під хорою над криницею хорювали брат з сестрицею*» (М. Куліш).

2.5. СХЕМА ФОНОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ ТЕКСТУ

1. Знайдіть у тексті фонетичні засоби увиразнення:
 - 1) Чи є у тексті алітерація та асонанс? Які саме звуки повторюються? Який звуковий образ створюється?
 - 2) Чи є у тексті звукова анафора та епіфора? Визначте їх вид.
 - 3) Чи є у тексті епанафора та анепіфора?
 - 4) Якщо у творі є анафора чи епіфора, епанафора чи анепіфора, вкажіть їх функцію у тексті.
 - 5) Чи є у тексті графони? Визначте їх вид. Чи є мовлення вони позначають?
 - 6) Чи є у тексті вигуки? З якою метою їх ужито?
 - 7) Чи є у тексті звуконаслідувальні слова? Яка їх функція?
2. Охарактеризуйте ритм і риму поетичного тексту. Дайте їх детальний аналіз:
 - 1) віршовий розмір;
 - 2) вид рими;
 - 3) спосіб римування.
3. Графічні особливості тексту:
 - 1) інтонаційно-пунктуаційні засоби вражальності;
 - 2) особливості шрифту;
 - 3) функції великої літери;
 - 4) графічне членування та ін.

Джерела інформації:

1. http://pidruchniki.com/18800413/literatura/vidi_rimuvannya
2. <http://h.ua/story/379018/#ixzz4pu24Od8q>
3. <http://studopedia.org/10.37699.html>
4. Кочан І.М. Лінгвістичний аналіз тексту: навч. посіб. / І.М. Кочан. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С. 132–166.

3. ОРФОЕПІЧНИЙ АНАЛІЗ УСНОГО ТЕКСТУ

Орфоепічний аналіз усного тексту виявляє нормативність вимови (слів, словосполучень, речень), указує на відношення норм орфоєпії до графемного оформлення слів.

Орфоєпія – це розділ науки про мову, що вивчає систему норм літературної вимови.

Предметом вивчення орфоєпії є:

– звукові особливості мовлення (усне мовлення розглядається не загалом, а тільки з погляду його відповідності сучасним літературним нормам);

– правильна вимова звуків мовлення (голосних і приголосних);

– правильна вимова звукосполучень;

– правильна вимова окремих слів та їхніх форм.

Сучасні норми української орфоєпії склалися історично на основі вимови, властивої середньонаддніпрянським говорам.

Практичне значення орфоєпії винятково важливе, оскільки дотримання орфоєпічних норм, як й інших літературних норм, удосконалює мову як засіб спілкування, полегшує обмін думками. Унормована вимова є однією з ознак культури мовлення.

Вивчення правильної вимови спрямовується на подолання помилок, серед яких, насамперед, вирізняються фонематичні та фонологічні.

Фонематичні помилки – це порушення, пов'язані зі змішуванням фонем, із заміною однієї фонемі іншою, наприклад:

– вимова [с] замість [з]: *везти – ве[с]ти, казка – ка[с]ка*;

– вимова [т] замість [д]: *гадка – га[т]ка, привід – приві[т]*.

Такі помилки спотворюють зміст слова. Інколи фонематична помилка зумовлюється пропуском однієї з фонем, наприклад:

Правильно

плутати

плутають

Неправильно

путати

путають

Дуже часто у мовленні замість фонемі [ф] вживають поєднання фонем [хв], а замість [хв] – фонему [ф]:

Правильно

факт

хвороба

Неправильно

хвакт

фороба

Фонетичні помилки – це суто вимовні недогляди, що виявляються у вимові різних варіантів звуків, наприклад:

– вимова [л'] замість [л]: *лекція – л[ε]кція*;

– вимова [і] замість [и] у словах іншомовного походження:

директор – д[і]ректор, тираж – т[і]раж.

Вимова голосних звуків

Усі голосні звуки під наголосом вимовляються чітко й виразно. В інших позиціях вимова голосних має такі особливості:

1. Голосні [а], [і], [у] в усіх позиціях вимовляються виразно:

[пунктуал'н'іс'т'] – пунктуальність;

2. Звук [о] вимовляється виразно й здебільшого не змінюється; лише перед складом із постійно наголошеним [о] вимовляється з наближенням до [у]: *тому* – [тоуму].

Пам'ятайте! Українській літературній мові невластива вимова [а] на місці ненаголошеного [о]: *директор* – [директор].

Вимова приголосних звуків

1. Дзвінки приголосні в кінці слова й перед глухими в середині слова вимовляються дзвінко: [народ], [довідка], [казка].

Примітка. З усіх дзвінких приголосних тільки глотковий звук [г] вимовляється як [х]: *легко* – [лехко], *нігті* – [ніхті].

2. Глухі приголосні перед дзвінкими у межах слова вимовляються дзвінко: *просьба* – [проз'ба], *вокзал* – [воззал], *боротьба* – [бород'ба].

3. Оглушуються прийменник і префікс зперед глухими приголосними: *з тобою* – [с тобойу], *зціпити* – [сціпити].

4. Префікси *роз-*, *без-* можуть вимовлятися дзвінко й глухо (залежно від темпу мовлення): *розписка* – [розписка] і [росписка];

5. Губні [б], [п], [в], [м], [ф], шиплячі [ж], [ч], [ш] (крім подовжених) та задньоязикові [з], [к], [х] в кінці слова та складу вимовляються твердо: [с'ім], [велич], [пишеші].

Лише перед [і] ці приголосні вимовляються як напівм'які: [б'іограф'і́а], [ш'іс'т'і], [к'ілограм].

Подовжені шиплячі вимовляються як напівм'які: *роздоріжжя* [роздор'іж':а].

6. В українській мові слід розрізняти звуки [г] і [ґ]. Приголосний звук [з] вимовляється у власне українських словах, а також українізованих словах іншомовного походження. Найповніший реєстр слів з літерою г, що позначає задньоязиковий дзвінкий звук, подано в «Українському орфографічному словнику»: *ґніт*, *ґрунт*, *ґудзик* тощо.

7. Буквосполучення *дж*, *дз* можуть позначати один звук і вимовляються як африкати: *дзвоник*, *відрядження*. Роздільна вимова цих звуків є порушенням орфоепічних норм. Як два окремі звуки вони вимовляються тоді, коли належать до різних частин слова, наприклад, до префікса і кореня: *від-зивати*, *під-жену*.

Вимова звукосполучень

1. *-ться* вимовляється як [ц':а]: *обуриться* – [обуриец':а];

учаться – [учац':а];

-*ш*ся вимовляється як [с':а]: *вітаси́шься* – [в'ітайес':а],
розписує́шься – [розписуйес':а];

-*ж*ся вимовляється як [з'с'а]: *зваци́ся* – [звас'с'а];
не врі́жся – [неивр'із'с'а];

-*ч*ся вимовляється як [ц':а]: *не мороч́ся* – [неимороц':а];

-*жці* вимовляється як [з'ц'і]: *запорі́жці* – [запор'із'ц'і];

2. Групи приголосних, що з'являються у словах унаслідок словотворення, спрощуються: *контрастний* – [контрасний]; *ші́стдесят* – [ш'іздеис'ат].

Джерело інформації:

<http://pidruchniki.com/1298010840537/dokumentoznavstvo/orfoepiya>

4. МОРФЕМНИЙ АНАЛІЗ

Морфемний аналіз визначає морфемний склад слів, характеризує типи морфем та встановлює їх кількість.

4.1. ПОНЯТТЯ МОРФЕМИ ТА МОРФА

Морфема – це найменша неподільна значуща частина слова. Конкретний вияв морфем у слові та словоформах (її варіант) називається **морфом**.

Морфемні мають три основних типи значень: речове, дериваційне і реляційне.

Речове (лексичне) значення – це узагальнене відображення дійсності, виражене поняття. Так, морфема *чит*(*читати, читач, читальня*) виражає значення «сприймати щось зображене літерами», морфема *добр*(*добрий, добро*) виражає значення позитивної оцінки.

Дериваційне значення – значення, яке доповнює речове, уточнює, конкретизує його. Морфема *-ач* у слові *читач* вказує на особу за дією («той, хто читає»), а морфема *-льну* слові *читальня* – на приміщення («місце, де читають»). Дериваційне значення стосується лексики і граматики.

Реляційне значення – суто граматичне значення, яке вказує на відношення між словами в реченні. Наприклад: *Хлопчик читає книжку*. Тут морфемні *-є, -у* мають реляційне значення.

4.2. ВИДИ МОРФЕМ

Морфемні поділяються на корені й афікси.

Корінь – це морфема, що є спільною для всіх споріднених слів. Він є носієм речового (лексичного) значення. Корінь обов'язково наявний у кожному слові, через що корені кількісно не обмежені (їх кількість постійно збільшується у зв'язку з появою нових слів). Слово може мати у своєму складі два і більше коренів: укр. *водогін*, англ. *blackboard* «дошка», нім. *Worterbuch* «словник».

За особливостями функціонування у мовній системі корені поділяють на *вільні* (вільно сполучаються з афіксами та можуть вживатися без них: *ліс, ліс-ок; хід, ви-хід*) і *зв'язані* (можуть вживатися тільки в поєднанні з афіксами: *з-ня-ти, під-ня-в*).

Афікс (від лат. *affixus* – прикріплений) – це службова морфема, приєднана до кореня, яка виражає граматичне і словотвірне значення.

ня. Афікси мають значно абстрактніше значення, ніж корені. На відміну від коренів, вони кількісно обмежені, їх можна полічити, подати списком.

Залежно від позиції щодо кореня афікси поділяються на префікси, суфікси, постфікси, інтерфікси.

Префікс (від лат. *praefixus* – прикріплений спереду) – це афікс, який стоїть перед коренем. Наприклад: укр. **приїхати**, **подарунок**; англ. **impossible** «неможливий», **unknown** «невідомий», нім. **verkaufen** «продавати», **eintreten** «входити». Префікси є в індоєвропейських, семіто-хамітських, кавказьких та інших мовах. Відсутні вони у фіноугорських, тюркських, корейській мовах.

Суфікс (від лат. *suffixus* – прикріплений) – це афікс, що стоїть після кореня: укр. **чит-ач**, **зим-ов-ий**; англ. **teach-er** «учитель», **eat-able** «їстівний», нім. **Schon-heit** «краса».

Інтерфікс (від лат. *inter* – між і *fixus* – прикріплений) – це афікс, що стоїть між двома коренями і служить для зв'язку цих коренів в одному складному слові. Наприклад: укр. **пароплав**, **землемір**, нім. **Klassenheft** «класний зошит», **Arbeitstag** «робочий день». Дехто з лінгвістів відносять до інтерфіксів і так звані прокладки між коренем і суфіксом, які забезпечують милозвучність слова: **шосейний**.

Флексія (від лат. *flexio* – згинання, відхилення), або **закінчення**, – це змінний афікс, що стоїть у кінці слова і виражає синтаксичні відношення між словами у словосполученні й реченні. Наприклад: укр. **село**, **білий**, англ. **reads** «читає», нім. **fragst** «питаєш». Флексія утворює різні форми слова, виражаючи значення відмінка, роду, числа або особи (рука – руки – руці – руку – рукою; пишу – пишеш – пише – пишемо – пишете – пишуть), тому має назву «словозмінна морфема».

Закінчення може бути як матеріально вираженим, так і нульовим (або матеріально не вираженим): **вікно** – **вікон_**.

У незмінних словах і формах слів закінчень немає. Це незмінювані іменники (**метро**, **бра**), прислівники (**гуртом**, **вдень**), інфінітиви (**здобувати**), дієприслівники (**думаючи**).

Постфікс (від лат. *post* – після і *fixus* – прикріплений) – це афікс, що розміщується після закінчення, але належить до основи.

До постфіксальних морфем зараховують окремі частки: **-сь**, **-ся**, **-бо**, **-но**, **-будь**, **-небудь**, **-хтозна**: **навчатися**, **хто-небудь**.

Афікси бувають словотворчі та формотворчі:

Словотворчі	
уточнюють предметне значення кореня	
Префікси	Розбігтися, прадавній , нелегко
Суфікси	Доброта , річка , зимувати

Словотворчі уточнюють предметне значення кореня	
Постфікси	Сміятися, коли- небудь
Інтерфікси	Лісостеп, працезданий
Формотворчі створять форми того самого слова	
Суфікси	Робити, писав, несла, побілений, узгодивши, рівніший
Префікси	Дописати, зробити, най кращий, пер ечитати

Основа – це частина слова, яка залишається після відокремлення закінчення. Вона може бути:

– проста, що складається лише з кореня: *ліс, день, школа*, або складна (комплексна), яка містить корінь і афікс(и): *під'-їзд, буд-ин-ок, пере-дзвон-и-ти*;

– похідна, у складі якої виділяють корінь та афікс(и) і яка мотивується спільнокореневими словами: *срібляр-ств-о* ← *срібляр* ← *срібл-о*), або непохідна, що складається з кореня чи кореня й закінчення і не мотивується спільнокореневими словами: *небо, лід, знає*;

– вільна, що має здатність до вільного вияву в похідних і непохідних словах; наприклад, коренева основа **крик** має високий ступінь самостійності: *крик, викрик, покрикувати, перекричати*;

– зв'язана, яка не має здатності вільно виявляти морфемний склад; функціонує лише у складі похідних слів; наприклад, коренева морфема зуживається виключно з афіксальними морфемами: *взути, перезути, роззути*;

– неперервна / перервана – частини перерваної основи розділені формотворчими афіксами або флексією: *чита-ю* – неперервна основа, *проща-ю-ся* – перервана основа.

У більшості слів можна встановити їхнє походження: слово *перехід* походить від *переходити*, яке, у свою чергу, походить від *ходити*. Кожне наступне слово в цьому ряді – *перехід* – *переходити* – *ходити* є твірним для попереднього. Якщо ж порівняти ці слова, то можна виділити твірну основу – спільну частину для твірного і похідного слова. У парі *перехід* – *переходити* твірною основою є *перехід*. Для пари *переходити* – *ходити* твірною основою є *ходити*. Ця твірна основа є похідною, адже слово *перехід* є похідним. Для пари *переходити* – *ходити* твірною основою є *ходити*. В останньому випадку це непохідна твірна основа, адже слово *ходити* є непохідним.

4.3. СХЕМА ТА ЗРАЗОК МОРФЕМНОГО АНАЛІЗУ

1. Записати аналізоване слово.
2. Визначити, змінюване слово чи незмінне.
3. Підібрати спільнокореневі слова, з'ясувати корінь слова, схарактеризувати його (вільний / зв'язаний).
4. Виділити і схарактеризувати афікси (якщо вони є).
5. Визначити й схарактеризувати закінчення (у змінюваних словах).
З'ясувати, які граматичні значення воно передає.
6. Визначити основу та її тип: проста / складна, непохідна / похідна, вільна / зв'язана, неперервна / перервана.
7. Записати схему морфемної структури слова.

Зразок морфемного аналізу

1. *Віддзеркалення.*
2. Слово змінюване, оскільки змінюється за відмінками й числами.
3. Спільнокореневі слова: *дзеркало, віддзеркалити, дзеркальний.*
Корінь *-дзеркал-* вільний (може функціонувати без афіксів).
4. Афікси:
 - префікс *від-* (словотворчий);
 - суфікс *-енн-* (словотворчий).
5. Флексія *-я*, матеріально виражена, передає значення середнього роду, називного відмінка, однини.
6. Основа *віддзеркаленн-*. Комплексна (містить 3 морфеми), похідна, вільна, неперервна.

7.

Джерела інформації:

1. <http://www.ridnamova.kiev.ua/html/4.1.html>
2. <https://studfiles.net/preview/5115497>

5. ДЕРИВАТОЛОГІЧНИЙ (СЛОВОТВІРНИЙ) АНАЛІЗ ТЕКСТУ

Дериватологічний (словотвірний) аналіз виявляє способи словотворення, подає детальну словотвірну характеристику будови слів (твірної основи та інших словотворчих засобів), вказує на частоту вживання різних типів словотвірних основ та словотворчих засобів. При словотвірному аналізі виділяють тільки ті частини, які беруть участь у словотворенні: твірна основа і словотворчий формант. Об'єктом такого аналізу є лише похідне слово.

5.1. СЛОВОВІР ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА

Словотвір (дериватологія, деривація) – розділ мовознавства, який вивчає слова за способами й засобами творення та їхню словотвірну структуру.

Основним джерелом збагачення лексики української мови є словотвір. Нові слова утворюються на базі вже наявних у мові вихідних слів. Слово, від якого безпосередньо утворено похідне, називається *твірним словом*. Здебільшого твірне слово входить у структуру похідного не повністю. Так, слово *калина* є твірним для слова *калиновий*, що безпосередньо утворилося від нього. Слова, що утворюються від твірних, називаються *похідними*, або мотивованими. Твірне і похідне слова становлять словотвірну пару: *учень – учениця, учити – учитель*. Похідне слово складається із спільної для твірного і похідного слова частини і тієї частини, за допомогою якої воно утворилося і якою відрізняється від твірного. Спільна частина похідного і твірного слова, на основі якої постало нове слово, називається *твірною основою*. Наприклад, *батьківський* і *батько* – спільна частина *батьке* твірною основою.

Словотворчі засоби (форманти) є носіями *словотвірного значення* – спільного значення, що властиве словам одного словотвірного типу. Словотвірний тип – це група слів однієї частини мови, які побудовані за єдиною схемою. Слова *глядач, слухач, читач* становлять словотвірний тип, тому що вони утворилися від однієї частини мови – дієслова, мають спільний формант *-ач*, мають спільне словотвірне значення – назва особи за виконанням дії.

Сукупність слів, об'єднаних відношеннями похідності і спільним коренем, називається *словотвірним гніздом*. Комплексною одиницею словотвірного гнізда є словотвірний ланцюжок, що об'єднує слова послідовної похідності. Кожне попереднє слово є твірним для наступно-

го, наприклад: *ділити – поділити – розподілити – порозподіляти; білий – білок – білковий.*

5.2. СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ

Похідні слова творяться на основі способів словотвору, яких в українській мові чотири.

Основний з них – *морфологічний*, який включає:

– **афіксацію** з її різновидами способів словотвору:

1. **Суфіксальний** – спосіб, за якого похідне слово утворюється за допомогою суфікса; застосовується для творення повнозначних частин мови: дієслів – *заморож-ува-ти, кліп-ну-ти*; іменників – *пасічник, молод-ець*; прикметників – *виріш-альн-ий, пари-зък-ий*; числівників – *сем-ер-о*; прислівників – *добр-е, пішк-и, три-чі*.

Найпродуктивніше суфіксальний спосіб виявляється під час творення іменників, що зумовлено найбільшою кількістю іменникових суфіксів в українській мові, серед яких розрізняють:

– суфікси, для творення назв осіб за різними ознаками: *-ар (-яр) (косар, друкар, маляр); -ець (-івець,-овець,-анець,-инець) (фахівець, динамівець, кубинець); -ник (керівник, будівник); -тель (вихователь, учитель); -ій (водій, палій); -ун (бігун, балакун); -к- (незнайко, забудько); -ер (контролер, тренер); -ак (співак, вояк); -ист (-іст) (таксист, машиніст); -чук (бондарчук, шевчук)* тощо;

– суфікси із узагальненим та абстрактним значенням: *-нн- (читання, малювання); -інн- (сидіння, ходіння); -к- (пам'ятка, загадка); -от- (робота, скорбота); -б- (журба, ганьба); -ість (сміливість, гордість); -изн- (білизна, новизна); -от- (чеснота, доброта); -оц- (хитрощі, любові);*

– суфікси для утворення збірних назв: *-ств-(-цтв-) (козацтво, садівництво); -в- (мишева, мушва); -няк (вишняк, березняк); -инн- (квасолиння, гарбузиння); -ин- (озимина, садовина);*

– суфікси на означення здрібнілості й позитивної оцінки: *ик- (столік, братик); -ок (дубок, синок); -оньк-, -еньк- (голівонька, рученька); -ачк- (здоров'ячко);*

– суфікси для вираження негативної суб'єктивної оцінки: *-ищ- (носище, долище); -ук- (-юк-) (багнука, пилюка); -ань (здоровань, голівань); -аг- (-яг-) (бродяга).*

2. **Префіксальний** – спосіб, за якого похідне слово утворюється за допомогою префікса; найчастіше застосовується для творення дієслів, рідше іменників, прикметників, прислівників: *встояти, увійти, розказати; безнадія, присмак, співпраця; надмірний, завеликий, премудрий; віднині, назавжди, позавчора.*

3. Префіксально-суфіксальний – спосіб, за якого до твірної основи приєднуються і префікс, і суфікс: *при-руч-и-ти, без-меж-н-ий*.

4. Постфіксальний, за якого творяться дієслова (*знайомитися*), займенники і прислівники (*хтось, хто-небудь, десь-то*).

– *безафіксні способи*:

1. Основоскладання – спосіб творення похідних слів шляхом поєднання кількох основ у цілісну лексичну одиницю; поєднання основ може відбуватися за допомогою сполучних голосних (інтерфіксів) *-о-, -е-* (*лісостеп, землемір*) або без них (*стопкран, н'ятирічний*).

2. Словоскладання – це поєднання кількох слів в єдину лексичну одиницю. Словоскладанням утворюються: а) синонімічні єдності: *стежки-доріжки*; б) семантичні єдності: *хліб-сіль, діди-прадіди*; в) повторення: *ледве-ледве*; г) прикладкові сполучення: *місто-герой*.

3. Абревіація – це творення похідних слів шляхом об'єднання скорочених основ, скорочених і повних основ або довільного скорочення твірної одиниці. Серед абревіатур розрізняють часткові, ініціальні й комбіновані (змішані).

– Часткові абревіатури утворюються поєднанням частини першого твірної слова і повного другого слова (*санінспектор, профспілка*) поєднанням частин усіх твірних слів (юний натураліст – *юннат*, універсальний магазин – *універмаг*).

– Ініціальні абревіатури утворюються поєднанням перших звуків твірних основ (*рацс – реєстрація актів цивільного стану*) або назв букв, що позначають початкові звуки (*ДНУ – Дніпровський національний університет*).

– Комбіновані абревіатури утворюються поєднанням частини першого твірної слова та ініціальної абревіатури від інших твірних слів (*міськуно – міське управління народної освіти*).

Малопродуктивними в сучасній українській мові є такі способи:

– *морфолого-синтаксичний* – нові слова творяться унаслідок переходу з однієї частини мови в іншу. Найчастіше в українській мові відбувається перехід прикметників і дієприкметників у іменники (*минуле, майбутнє, вартовий, уповноважений*); перехід дієприкметників у прикметники (*сушений, печений, стиглий, освічений*); перехід іменників у прислівники (*приїду весною, напишу листа днями*); перехід повнозначних самостійних частин мови у службові (*велике коло – коло річки*).

– *лексико-синтаксичний* – нові слова творяться внаслідок поступового зрощення синтаксичного словосполучення в одне слово: *впівголоса, натщесерце, утридорога, запанібрата*.

– *лексико-семантичний* – утворення нових слів унаслідок зміни лексичного значення вживаних у мові слів. У будові похідного слова

не відбувається ніяких змін, змінюється лише його лексичне значення – воно вживається для називання нових предметів, понять: дерево *береза* і село *Береза*, птах *сокіл* і авіаклуб «*Сокіл*», *захід* (одна з чотирьох сторін світу) і *Захід* (країни Західної Європи).

5.3. СХЕМА ТА ЗРАЗОК СЛОВОТВІРНОГО АНАЛІЗУ

1. Знайти похідну основу.
2. Визначити значення слова, спробувати розгорнути його у словосполучення з найближчим за значенням однокореневим словом (наприклад, *будівельник* – «той, хто будує»; *звуковий* – «пов'язаний зі звуком»; *білити* – «робити білим»).
3. Знайти твірне слово і утворити словотворчу пару.
4. Порівнявши структури похідного і твірного слів, виділити ту частину, що є для них спільною, тобто твірну основу.
5. Виділити частину слова, яка відрізняє похідне слово від твірного, тобто словотворчий формант.
6. Визначити спосіб словотвору та його тип.

Зразок словотвірного аналізу

Оперний

1. Похідна основа *оперн-*.
2. Оперний – «пов'язаний з оперою».
3. Твірне слово – *опера*; словотвірна пара: *оперний* ← *опера*.
4. Спільна частина – твірна основа *опер-*.
5. Похідне слово утворене за допомогою форманта *-н-*.
6. Спосіб словотвору – морфологічний, суфіксальний.

Джерело інформації:

Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова / С.В. Шевчук, О.С. Кабиш, І.В. Клименко. – К.: Алерта, 2011. – 544 с.

6. ЛЕКСИКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

Лексикологічний аналіз тексту дає детальну характеристику лексемного складу тексту.

Лексикологія – це розділ мовознавства, який вивчає усю сукупність слів мови, або лексику.

6.1. СЕМАСІОЛОГІЧНИЙ (СЕМАНТИЧНИЙ) АНАЛІЗ ТЕКСТУ

У загальному лексикологічному аналізі окремо виділяють семасіологічний аспект, тому що одним із найважливіших завдань лексикології є вивчення предметного значення слів. Тому перший етап аналізу лексем пов'язаний з їх семантичною характеристикою.

Семасіологічний (семантичний) аналіз тексту характеризує семантичну будову тексту, виявляє також лексико-семантичну структуру слів у цьому тексті, з'ясовує пряме чи переносне значення лексем, встановлює, у яких омонімічних, антонімічних та інших зв'язках перебувають ці слова тощо.

6.1.1. Однозначні та багатозначні слова. Види багатозначності

У мові є слова, які позначають тільки одне поняття, явище дійсності, ознаку тощо. Наприклад, дієслово *сердитися* використовується виключно в значенні «бути в стані роздратування, гніву». Одне значення мають слова *авітаміноз*, *працевдатність*, *рафінад* та ін. Такі слова називаються **однозначними**.

Багатозначність (*полісемія* – від грец. *polysēmos*) – це наявність в одного слова двох або більшої кількості значень. Для прикладу можна взяти слово *низ*: 1) нижня частина предмета: *Ялинка затремтіла від низу до верхечка* (М. Коцюбинський); 2) низька місцевість: *Повінь низи і долини покриває* (Я. Щоголів); 3) нижня течія річки: *З усіх усюд піднялись козаки: від Чигирини, від Переяслава, від Батурина, від дніпровського низу* (О. Довженко).

Основне, вихідне значення слова називається **прямим**, друге значення того ж слова – **переносним**. Наприклад, пряме значення прикметника *гострий* – «відточений» (*гострий ніж*), переносні – «проникливий» (*гострий розум*), «сильно діючий на смак» (*гострий соус*).

Суть полісемії полягає в тому, що якась назва предмета або явища переходить (переноситься) на інший предмет або явище, й тоді одне слово послуговує назвою одночасно декількох предметів (явищ).

Залежно від того, за якою ознакою, на якій підставі відбувається це перенесення назви, розрізняють три основних типи полісемії: метафору, метонімію та синекдоху.

Метафора (від грец. *metaphora* – перенесення) – це перенесення найменування за схожістю.

Метафора будується за схожістю:

- форми: *голка* (швейна) – *голка* (лист хвойного дерева);
- розташування відносно чого-небудь: *ніс* (людини) – *ніс* (судна, літака);
- кольору: *смарагдовий* (смарагдова каблучка) – *смарагдовий* (смарагдове море);
- функції: *клапан* (деталь машини) – *клапан* (серця) – *клапан* (піджака).

Багато метафор виникає при переносі назв неживих предметів (їх властивостей, дій та ін.) на живі (їх ознаки, дії та ін.) і навпаки: *холодний* (чай) – *холодний* (прийом), *шепіт* (тиха мова) – *шепіт* (струмка); *спати* (бути в стані покою): *Спить* *ковиль*.

Метонімія (грец. *metonymia* – перейменування) – це перенесення значення за суміжністю, тобто на основі тісного внутрішнього чи зовнішнього зв'язку між зіставлюваними поняттями. Зв'язок цей може бути між:

- автором та його твором: *читати Шевченка*;
- дією та її результатом: *робота почалася* (дія) – *курсорова робота* (результат дії);
- посудиною і вмістом: *випити чарку*;
- предметом і матеріалом: *ходити в золоті та діамантах*;
- місцевістю і людьми, які в ній перебувають: *місто спить*;
- дією і людьми, які її вчиняють: *захист грав погано*.

Синекдоха (грец. *synekdochē* – переймання) побудована на кількісній заміні: однина вживається замість множини, частина замість цілого: *І на оновленій землі / Врага не буде, супостата* (Т. Шевченко). *В родині з'явився зайвий рот*.

6.1.2. Поняття тропи та його види

Слова і словосполучення, вжиті в переносному значенні з метою створення образу, називаються **тропами**. Цей термін запозичено з грецької мови, де він означає «спосіб, прийом, манера». Основна

функція тропів у художньому творі – зображальна, естетична. Тропи сприяють більшій дохідливості тексту, увиразнюють і впорядковують виклад, посилюють його переконливість, забезпечують упливовість матеріалу, даючи йому оцінку. До тропів, крім метафори, метонімії та синекдохи, належать порівняння, епітет, гіпербола, літота, алегорія, персоніфікація.

Порівняння – це троп, побудований на зіставленні двох явищ, предметів, фактів для пояснення одного з них за допомогою іншого. Стилістична роль порівнянь полягає у виділенні якоїсь особливості предмета чи явища, яка виступає дуже яскраво в того предмета, з яким порівнюється певне явище. Порівнюватися може все – живе й неживе, фізичне й психічне, конкретне й абстрактне: *Низько в небі стримить, як золотий серп, пізній місяць...* (С. Васильченко). *Вже й від бронок тільки шмаття, / А вона все лине й лине, / Ніби кара і прокляття – / Біла туга України* (Б. Мозолевський).

Епітет (грец. *epitheton* – прикладка) – це троп, призначений підкреслювати характерну рису, визначальну якість певного предмета або явища. *Дерев'яна полиця* – це не епітет, тому що тут немає художнього визначення; *дерев'яне обличчя* – епітет, що виражає враження про вираз обличчя людини, тобто створює образ.

У художньому творі епітет може виконувати різні функції:

– образно характеризувати предмет: *сяючі очі, ніс-гудзик*;

– створювати атмосферу, настрій: *похмурий ранок*;

– передавати ставлення автора до предмета: «Куда поскачет наш проказник?» (О. Пушкін).

Гіпербола (грец. *hyperbole* – перебільшення) – троп, в основі якого лежить підкреслене перебільшення розмірів, рис, характеристик, ознак предмета чи явища. Протилежний гіперболі троп – **літота** (грец. *litotes* – простота, помірність). Ці тропи використовуються для загострення уваги, для пожвавлення викладу. У художньому стилі гіпербола й літота використовуються здебільшого не в чистому вигляді, а як складові епітетів, метафор, порівнянь: *Дивно побудований наш світ... Той має чудового кухаря, але, на жаль, такий маленький рот, що більш як два шматочки не може пропустити; інший має рот завбільшки з арку головного штабу, та ба, мусить задовольнятися якимсь німецьким обідом із картоплі* (М. Гоголь).

Алегорія (грец. *allegoria* – іносказання) являє собою втілення абстрактного поняття в конкретному образі: хитрість – лисиця, підступність – змія, впертість – осел тощо. Це загальнономвні алегорії, які використовуються в художньому стилі і в публіцистиці. Наприклад: *Як може Кувейт не мати проблем? Коли слон навалюється на мурашку, то цілком зрозуміло, що в мурашки виникають деякі проблеми. Така підступна мораль загарбництва щодо нашої країни (газ.).*

Персоніфікація – (лат. *persona* – особа та *facio* – роблю – уособлення) – троп, побудований на наділенні предметів, явищ природи та абстрактних понять рисами людини: *Новини поспішають, набігаючи одна на одну* (газ.). *Ходила яблуня і стукала у вікна; / Бульдозер до кінця не викорчував сад. / І яблуня одна, нікому непідзвітна, / Хазяїна свого шукала навздогад* (Л. Костенко).

6.1.3. Омоніми

При полісемії різні значення одного слова завжди пов'язані між собою за змістом. Проте у мові чимало слів, які звучать однаково, але не мають нічого спільного у значенні.

Омоніми (від грец. *homos* – однаковий та *опута*, *опо-та* – ім'я) – це слова, що мають однаковий звуковий склад, але відмінні за значенням: *травлений* – оброблений або виготовлений шляхом травлення (малюнки, візерунки) і *травлений* – засвоєний у процесі травлення (про їжу).

На перший погляд омонімія подібна до полісемії, але щодо змісту між цими двома явищами є істотна відмінність. Полісемія – це наявність кількох значень в одного слова, кожне переносне значення так чи інакше пов'язане з первісним: *баба* – мати когось із батьків; стара жінка; жінка, що приймає дітей під час пологів; ворожка, шептуха; зневажлива назва чоловіка; сніговик; кам'яний бовван. Тут усі значення об'єднуються навколо первісного «жінка старша від інших». Слова, пов'язані омонімічними відношеннями, такої значеннєвої єдності не мають (не мали ніколи або втратили її настільки, що не сприймаються як похідні з спільного джерела): *лама* – в'ючна тварина і *лама* – чернець-буддист; *захід* – одна зі сторін світу і *захід* – дія, спрямована на досягнення чогось.

Омоніми з'являються у мові з різних причин:

1) внаслідок збігу в звучанні питомих та іншомовних слів: *міна* – «обмін» (від *мінати*), *міна* – вираз обличчя (фр.), *міна* – вибуховий заряд з підривною (лат.), *міна* – грошова одиниця Стародавньої Греції (грец.);

2) внаслідок словотвірних процесів та розпаду семантичної єдності: прикметники від слів *корм* «їжа тварин» і *корма* «задня частина судна» будуть омонімічні: *кормові якості* і *кормові гармати*;

3) у результаті історичних змін у фонетичній системі мови: іменник *віз* (від давньоруського *возь*) і дієслово *віз* (від давньоруського *везти*).

Лексичні омоніми поділяються на дві групи.

– **Повні** (абсолютні) омоніми – слова, звуковий склад яких збігається в усіх граматичних формах: *газ* – стан речовини і *газ* – шовкова

прозора тканина; *моторний* – такий, що приводиться в рух мотором, і *моторний* – швидкий, прудкий;

– Неповні (часткові) омоніми – слова, що збігаються за звуковим складом лише в окремих граматичних формах: *жаль*, *слід*, *шкода* (іменники) і *жаль*, *слід*, *шкода* (прислівники).

Різновидами неповних омонімів є омоформи, омофони й омографи.

Омоформи – слова, що мають однаковий звуковий склад тільки в певній граматичній формі: *віз* (іменник) і *віз* (дієслово), *долі* (прислівник) і *долі* (іменник).

Омофони – слова, що збігаються в звучанні, але мають різне значення й написання. В українській мові омофонів не дуже багато, що зумовлюється особливостями її фонетичної системи (зокрема відсутністю редукції голосних і приголосних): *швед* – представник шведської нації і *Швед* – українське прізвище; *Юнітер* – головний бог у давньоримській міфології і *юнітер* – електричний світильний прилад. Для порівняння можна сказати, що в російській мові омофонів більше, що теж зумовлено особливостями її фонетичної системи: *кампания* і *компания*, *посидеть* і *поседесть* тощо.

Омографи – різні за значенням та вимовою слова, що мають однакове написання: *обід* – *обід*, *замок* – *замок*.

Більшість омонімів сучасної української мови належить до активної лексики. Проте серед омонімічних пар є компоненти, належні до застарілих слів, діалектизмів тощо: *чайка* (птах) і *чайка* (човен у запорозьких козаків – історизм); *кава* (напій) і *кава* (галка – діалектизм). Зазвичай омоніми є стилістично нейтральними словами. Однак деякі з них більшою чи меншою мірою забарвлені емоційно: *зубка* – нижча істота, що живе у воді (нейтральне) і *зубка* – пестливе від *зуба*; *лопати* – тріскатися і *лопати* – їсти (вульгаризм).

6.1.4. Синоніми

Синоніми (грец. *synōnymos* – однойменний) – слова, близькі за значенням, але різні за звучанням. Вони відрізняються семантичними відтінками, стилістичним забарвленням або обома цими ознаками.

Одна з найприкметніших рис української мови – її синонімічне багатство. Можна побудувати, наприклад, два тексти з однаковим змістом, де не повторюватиметься жодна з повнозначних частин мови: рупницю й націлився увись. Білка – скік! та й визирає здаля з віття. Він мерщій услід – звірятко щедалі. Мисливець поспішив навпростець через куці, та тільки й бачив пустунку». – 2. «Простував ловець гаєм.

Узднів на галузці вивірку. Зняв з рамена гвинтівку й направив догори. Вивірка – шмиг! і виглядає оддалік із гілля. Той хутчій слідом – тваринка знову в далеч. Ловець поквапився прямцем крізь чагарі, а її, капосниці, й слід пропав» (А. Матвієнко).

Синоніми можуть бути лексичні (*любий, милий*), синтаксичні (*радіти з чого, радіти від чого*), морфологічні (*на блакитному небі, на блакитнім небі*), словотвірні (*походив, попоходив*), фразеологічні (*бере, бере вовк, та й вовка візьмуть і на жалку кропиву мороз буває*).

Лексичні синоніми бувають ідеографічні та стилістичні.

– **Ідеографічні** відрізняються відтінками значення: *надійний* «такий, що заслуговує цілковитої довіри», *певний* «незмінний, постійний, на якого можна покластися», *випробуваний* «перевірений на ділі».

– **Стилістичні** характеризуються належністю до окремих стилів мовлення та різною мірою емоційно-експресивного забарвлення: *кашляти* (нейтральне) – *кахикати* (розмовне); *їжа* (нейтральне) – *живлення* (книжне).

Перифраза (від грец. *peru* – навколо та *phraso* – говорю) – описовий зворот, за допомогою якого явище, предмет, особа, реалія називаються не прямо, а описово, через їхні характерні риси: *Що не кажіть, не любити кішок просто неможливо. Приходиш додому, а ваша красуня-грація зустрічає біля порога, потреться об ноги, хвіст трубою, промуркоче заспокійливу пісеньку, вмоється на колінах. Погладши пухнасте диво – і воно вбере в себе всі денні стреси* (газ.).

Перифрастичні звороти є одним із засобів передавання ставлення автора до того, про що він пише.

6.1.5. Антоніми

Антоніми (грец. *anti* – проти, *опута, опота* – ім'я) – це слова, що називають протилежні за змістом поняття.

При визначенні антонімічності слів обов'язковою умовою є логіко-семантична співвіднесеність позначуваних ними понять. Адже в антонімічні відношення вступають лише ті слова, які співвідносяться за змістом на основі протилежності. Сюди належать слова, що позначають якості (*привабливий – неприємний, гарний – поганий*), почуття (*дружба – ворожнеча*), простір, час (*схід – захід, минулий – майбутній*), різноманітні дії й стани (*розкошувати – бідувати, радіти – журитися*). В антонімічних відношеннях слова можуть перебувати й тоді, коли одне з них є нейтральною назвою, а друге – емоційно забарвленою: *хлопець – тюхтій, новий* (міністр) – *новоспечений* (міністр).

Антонімія пов'язана з полісемією: багатозначне слово може мати кілька антонімічних відповідників – на кожне значення або на частину їх. Скажімо, прикметник *зелений* на своє пряме значення «один з основних кольорів спектра, середній між жовтим та блакитним» антонімічного відповідника не має; у розумінні «недостиглий» антонімами до *зелений* є *стиглий*, *спілий*, *достиглий* (зелене яблуко – стигле яблуко); у значенні «той, якому бракує життєвого досвіду» має антонімом *досвідчений* (зелений початківець – досвідчений фахівець).

Антоніми бувають загальномовні й контекстуальні.

– Загальномовні антоніми – це пари слів, антонімічні відношення яких зрозумілі без будь-якого контексту: *щастя* – *горе*, *тихо* – *голосно*.

– Контекстуальні антоніми – це слова, що стають антонімами в певному контексті внаслідок переносного вживання. Це явище індивідуального творення: *Бо що свої боли – пусте. Світове горе велике* (М. Коцюбинський).

Антонімія (так само як і синонімія) є періодично змінним явищем. Семантична зміна слова може спричинити втрату антонімічних зв'язків і навпаки – розвиток нових значень викликає появу нових антонімічних зв'язків: *шляхетний* у первісному сенсі «належний до шляхти» має антонім *простий*; *шляхетний* у розумінні «благородний» – *грубий*, *невихований*.

Антонімія лежить в основі таких художньо-зображальних прийомів, як антитеза, епітет-оксиморон, іронічне зіставлення.

Антитеза (від грец. *antithesis* – протиставлення) – стилістична фігура, побудована на підкресленому протиставленні протилежних явищ, понять, думок, почуттів, образів: *Земля пахне торішніми травами і молодою м'ятою, вічністю і миттю* (Г. Тютюнник). *Гірко заробиш – солодко з'їси*.

В основі антитези лежить антонімічна пара (загальномовна або контекстуальна). Різке протиставлення понять дає можливість авторові створити надзвичайно виразний, об'ємний образ.

Епітет-оксиморон (грец. *oxymoron* – дотепно-безглузде) – мовна фігура, в якій поєднуються два протилежних за змістом слова, що в сукупності дають нове поняття. Такі фігури допомагають повніше відтворити складність і суперечливість зображуваних явищ. Уміле використання оксиморонів надає мовленню витонченості й дотепності, тому поети, прозаїки, публіцисти часто вдаються до цієї фігури, зокрема в заголовках: *Безчесна доброчесність*; *Небезпечна безпека*; *Солодкий біль*.

Приєм *антонімічної іронії* полягає в тому, що слово сприймається не в прямому, а в протилежному розумінні, тобто саме стає антонімом: *Пожалів вовк кобилу – зоставив хвіст і гриву*; *Така гарна, що як вигляє в вікно, то потім собаки на те вікно три дні гавкають*.

Антонімія використовується як композиційний засіб: за її принципом складаються афоризми, гумористичні й сатиричні вислови, байки, гуморески, прислів'я та приказки: *Тіні твої живуть і зникають. Те, що в тобі вічне, не зникне ніколи* (східна мудрість); *Усі жанри добрі, крім нудних* (Вольтер); *Краще синиця в руках, як журавель у небі; на городі бузина, а в Києві дядько*.

Таким чином, антонімія використовується досить широко як стилістичний засіб. Її можливості в цьому плані вужчі, ніж у синонімії, але ширші за можливості омонімії й паронімії.

6.1.6. Пароніми

Пароніми (від грец. *paro* – біля, поряд та *опута, опота* – ім'я) – слова, близькі за звучанням, але різні за значенням: *дефектний – дефективний, декваліфікація – дискваліфікація*. Не всі слова, схожі за звучанням, можна вважати паронімами. До паронімічних належать тільки ті, що мають невелику відмінність у вимові. Інколи в паронімії є спільна морфема: *уява – уявлення, мова – мовлення*.

Стилістичні можливості паронімів ґрунтуються на їхній звуковій близькості та семантичних контактах. Як і омоніми, пароніми використовуються для створення каламбурів. Сфера вживання паронімів – публіцистика, художня література, усне розмовне мовлення.

Для створення каламбурів паронімія виявляється набагато придатнішою, ніж омонімія, оскільки близькість звучання, а не точний звуковий збіг дає більші можливості для змалювання відповідних ситуацій; у паронімів ширші можливості асоціативних зв'язків: *У графа профіль – як у грифа...* (Л. Костенко). У публіцистиці пароніми широко використовуються в ролі заголовків: *Шкала і школа талантів; Розрахунки і прорахунки; Манери чи маневри?* тощо.

Часом для створення каламбурних ситуацій гумористичного плану використовується зіставлення близькозвучних лексичних елементів різних мов: *«Францішку! А чого ти мовчиш? Ти – за?» – «Айно! – рішуче тупнув босою, порепаною ногою Францішек, – айно!» – «Айно!» – підхопила в один голос решта селян. – «Чуєте, всі кажуть: файно!» – резюмував Хома* (О. Гончар).

Звукова близькість паронімів призводить до того, що їх помилково вживають один замість іншого: замість *факт* «подія, явище» кажуть *фактор* «умова, рушійна сила», замість *уявлення* «поняття» – *уява* «фантазія». Часто плутають слова *таємничий* – незбагнений, незрозумілий: *таємничий острів, таємничі письмена* (російський відповідник – таинственный) і *втаємничений* – ознайомлений з чимось

приховуваним, прилучений до якоїсь таємниці: втаємничений у справі уряду (російське – посвященный).

Запам'ятайте правильні значення кількох паронімічних груп: *прадавні мешканці Америки* звучать *індіанці*, а *індійці* живуть в Індії; слово *італійський* пов'язане із сучасною Італією: італійська мова, італійське кіномистецтво; але коли йдеться про племена, що населяли Апеннінський півострів у давнину, вживаємо прикметника *італійський*: італійська легенда, італійська німфа (до речі, російське *ита-льянський* треба перекладати *італійський*, а *италийський* – *італійський*); *особовий* – стосується особи, людини взагалі: особовий листок (для обліку кадрів), особовий рахунок і *особистий* – властивий певній, конкретній особі; власний, персональний: особисті речі, особисте життя.

На основі паронімії будується *парономазія* (від грец. *paro* – біля, поряд та *опотазо* – називаю) – стилістична фігура, в якій поряд розміщуються різні за значенням, але подібні за звучанням слова з метою їх зіставлення. Тут можуть бути використані не лише пароніми, а й просто співзвучні слова, різні за своєю предметною співвіднесеністю. Ця стилістична фігура характерна для красного письменства та народної творчості. Наприклад: – *О, бачиш, – втішився Кочубей, – він ще не чув, так слухай тоді. Дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика пан, а пана юриста, а юристу дідьків триста, а нашого брата дере жінка кирпата, жіночка люба та дере за чуба ..., го-го-го!.. Бачиш, до чого я казав?* (Б. Лепкий).

6.2. ДРУГИЙ ЕТАП ЛЕКСИКОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ТЕКСТУ

Другий етап лексикологічного аналізу тексту включає характеристику слів з точки зору їх походження та приналежності до активного чи пасивного складу мови, виявляє діалектизми, арготизми, жаргонізми, вказує на належність слів до стилістичних шарів.

6.2.1. Класифікація лексики з точки зору походження

Українська мова належить до східнослов'янської підгрупи слов'янських мов, що входять до індоєвропейської мовної родини.

З точки зору походження лексика поділяється на питому, власне українську і запозичену.

До складу *питомої*, або успадкованої, лексики належать слова, спільні для всіх індоєвропейських мов (германських, романських, індійських, балтійських та ін.): *мати, брат, бик, вовк, везти, брати*; сло-

ва, наявні в усіх слов'янських мовах (українській, білоруській, російській, польській, чеській, болгарській та ін.): *ліс, ворона, весна, зима, знати, великий, німий*; спільнослов'янські слова (наявні в українській, білоруській та російській мовах): *темний, бродити, племінник, кішка; сьогодні*; власне українські слова, що виникли в період самостійного існування нашої мови.

Власне українська лексика є найчисленнішим розрядом, бо сюди належать не лише слова, яких немає в інших мовах (*достеменний, линути, мрія, нісенітниця, хист*), а й велика кількість утворень від спільних з іншими мовами коренів. Наприклад, від слова спільноіндоевропейського кореня *жінка* на українському ґрунті виник збірний іменник *жіноцтво*.

До української мови в різні періоди її існування входили й слова з інших мов. **Слова іншомовного походження** становлять тепер приблизно десять відсотків лексичного складу мови. З-поміж них виділяються інтернаціоналізми, запозичення і власне іншомовні слова.

Інтернаціоналізми – це слова, що вживаються в багатьох близькоспоріднених мовах і водночас зберігають спільність семантики та фонетико-морфологічної будови, переважають у сфері понять із галузі культури, науки, політики, мистецтва; як правило, не мають відповідників у мові поширення: *бібліотека, музика, театр, еволюція, радіо, телефон, синтаґма, синус*.

Запозичення – це слова, які глибоко ввійшли в мову, підпорядкувавшись усім її законам, і нічим чи майже нічим не зраджують свого іншомовного походження. Крім давнини та шляхів запозичання, цьому сприяє також близькість їх фонетичної структури до звукового складу власне українських слів. Це запозичення на взірець *лиман, троянда, бандура, палац, папір, колір, барва*; особові імена Андрій, Василь, Олександр, Катерина, Олена, Наталя та ін.

На відміну від глибоко засвоєних мовою запозичень в українській лексичці є слова, що зберігають чужорідність звучання і форми. До складу таких слів входять невластиві українській мові звукосполучення *нгл, мтп, пс, кс*: *конгломерат, симптом, психологія, ксилографія*. Як іншомовні сприймаються слова з початковими *а* та *е*: *абонемент, агент, акція, артерія; економіка, емоція, емпіризм* (бо в українській мові немає питомих слів, крім вигуків та похідних від них типу *ай, айкати*, що починалися б цими звуками). Не втрачають іншомовного звучання всі слова, що мають у своєму складі звук *ф* (оскільки цей звук слов'янські мови запозичили): *фаворит, факультет, феномен, флейта, шеф* тощо. Це і є власне **іншомовні слова**, які наводяться в словниках іншомовних слів.

Крім перелічених типів слів іншомовного походження, в українській мові є слова, що позначають назви реалій із життя інших народів. Це так звані **екзотизми**: *кюре, лудор, сантим, леді, лорд, аул, кишлак, чайхана*. Використовуються вони зі стилістичною метою при описі якогось народу в різних стилях, найчастіше в публіцистиці та художній літературі. Від екзотизмів слід відрізнити **варваризми**, що іноді вводяться в текст для надання йому колориту зображуваного середовища або для посилення експресії. Як правило, варваризми оформляються засобами іншого алфавіту, хоч можуть відтворюватися й літерами української абетки, наприклад, *хепі енд*.

6.2.2. Поділ лексики за ступенем сучасності

За ступенем сучасності лексику можна поділити на ту, що сприймається сучасною, і вже або ще не всім зрозумілою.

У процесі історичного розвитку словниковий склад кожної мови зазнає різних змін. Одні слова перестають бути загальноживаними, зрозумілими для носіїв мови, звужують сферу свого поширення і поступово виходять з ужитку, а інші вкорінюються у мові, стають загальнонародним надбанням.

У межах **застарілої лексики** виділяють слова, що зовсім вийшли з ужитку у зв'язку зі зникненням з життя певних речей і понять; їх семантика майже невідома сучасним мовцям: *галити* «радіти», *буй* «хоробрий», *гудець* «музикант», *правотар* «адвокат», *синовець* «сестрин син» тощо. Це **історизми**. Вони не мають синонімів у сучасній мові. До цієї категорії лексики звертаються тоді, коли виникає потреба дати характеристику минулим епохам, назвати якусь реалію старовини, подію, що відбулася колись, зникле явище чи поняття.

Ще одну групу становлять слова з меншим ступенем застарілості. **Архаїзми** – це застарілі назви сучасних речей і явищ, які мають синоніми у сучасній мові. Вони бувають:

- лексичні: *десниця* – права рука, *правиця*, *перст* – палець;
- словотворчі (мають спільні корені, але відрізняються суфіксами чи префіксами): *письмовець* – письменник, *возсіяти* – засяяти;
- лексико-фонетичні (від сучасних слів відрізняються звуковим оформленням): *злато* – золото, *длань* – долоня;
- семантичні (застарілі в одному із своїх значень): *держати в розумінні* «мати за дружину».

Зазвичай архаїзми належать до піднесених, патетичних слів. Це старослов'янські, давньоруські, староукраїнські елементи в сучасній українській мові.

Мова – це відкрита система: одні слова зникають, інші з’являються. Нові слова, словосполучення, фразеологізми, що виникають у мові, мають назву **неологізми**. Їх виникнення спричинене потребою давати назви новим предметам, явищам, поняттям, які постають унаслідок безперервного розвитку економіки, науки, культури, в результаті розширення й поглиблення зв’язків з іншими народами та державами. Особливо активно поповнюються новими словами сучасні науково-технічні термінологічні системи: *біоніка, біонавт, гідропоніка, генотип* та ін. Це **лексичні** неологізми. Також існують **семантичні** неологізми – слова, що здавна існують у мові, які набувають нових значень. Наприклад, слово *вісімка* – транспортна розв’язка, що зверху нагадує цифру вісім.

Неологізми можна поділити на загальномовні й індивідуальні. *Загальномовні* називають нове поняття, тобто виконують номінативну функцію, отже, є нейтральними. *Авторські* неологізми (оказіоналізми) вважають стилістичними, оскільки вони покликані до життя прагненням дати нову назву не новому поняттю, а такому, що вже має словесне позначення в мові, як, наприклад, у поезіях М. Рильського *громовозвукій, бурноплинний, веселокрилий* та ін.

Неологізми сприймаються як нові, поки новими й незвичними є позначувані ними поняття. Коли поняття стають загальноновживаними, то й слова виходять із розряду неологізмів. Але не всі неологізми прищеплюються; буває, що новотвори засвоюються мовою, але живуть недовго, відходять разом з поняттями, які позначають.

6.2.3. Типи слів з точки зору сфери використання

Словниковий склад сучасної української мови має загальнонародний фонд, яким однаково користуються всі носії. Це **загальноновживана лексика**.

Поряд із загальною системою лексики національної мови існують локальні й соціальні підсистеми. У лексиконі лікаря й інженера, робітника зі Львова і Маріуполя, студента консерваторії чи інституту легкої промисловості є специфічна лексика, властива тільки представникам кожної з названих груп населення. Це слова, що належать до **лексики обмеженого функціонування**. До цієї групи відносять діалектні, професійні та жаргонні слова.

Діалект (від грец. *dialectos* – наріччя) – це місцевий різновид мови. Слова, належні до певного говору, зуться *діалектизмами*. Вони поділяються на лексичні, етнографічні й семантичні.

Лексичними діалектизмами є місцеві назви понять загальнонародної мови: *трускавки* (полуниці), *мелай* (кукурудза), *жалива* (кропива), *чичуга* (свиня), *маржина* (худоба).

До етнографічних діалектизмів належать назви реалій і понять, не поширених за межі певного говору: *байор* (вид пояса), *гані* (вид штанів), *чициці* (черевики без застібок), *пlachинда* (вид печива), *бекмес* (мед із бураків або кавунів).

Семантичні діалектизми – лексеми, відмінні значенням від слів загальнонародної мови: *пирого* (в значенні вареники), *гора* (горище), *сон* (сосяшник), *морцинка* (вид жіночої сорочки) тощо.

У розмовному мовленні діалектизми є засобом вільного, невимушеного спілкування людей – носіїв певного говору. Для відтворення цього типу мовлення діалектизми використовуються в художньому стилі для відтворення місцевого колориту, для типізації характерів представників різних суспільних прошарків.

Спеціальна лексика – це слова та словосполучення, які використовують і розуміють переважно представники певної галузі знань, професії: *гексаедр*, *бешамель*, *аперкот* та ін. Серед спеціальних слів виділяють терміни і професіоналізми.

Термін – це одиниця історично сформованої термінологічної системи, що визначає поняття та його місце в системі інших понять, виражається словом або словосполученням, служить для спілкування людей, пов'язаних єдністю спеціалізації, належить до словникового складу мови і підпорядковується її законам.

Терміни можуть бути взьькоспеціальними, які розуміють тільки фахівці (матем. *мантиса*, *нормаль*; лінгв. *омофон*, *флексія*), і загальнозрозумілими, що використовуються усіма носіями мови (*трикутник*, *молекула*, *прикметник* тощо).

Професіоналізми (від лат. *professio* – заняття) – це слова та словосполучення, властиві мовленню певної професійної групи людей. Це в основному назви знарядь виробництва та їхніх частин, назви трудових процесів, різних гатунків сировини, спеціальні професійні вислови тощо. За межами певного професійного середовища ці слова не завжди зрозумілі або не становлять інтересу.

Значна частина професіоналізмів – неофіційні розмовні замітники термінів. Вони виникають у тих галузях, де заскладна або, навпаки, не зовсім сформована термінологія. Здебільшого професіоналізмами є слова загальнонародної мови, вжиті у специфічному значенні: *вікно* у мовленні вчителів та викладачів – незаповнений між уроками (лекціями) час; *човник* – деталь швейної машинки; *вистити* – так редактори звать рядки, що не вміщуються в сторінку, тощо.

Жаргонізм. На відміну від експресивно нейтральних професіоналізмів у розмовному мовленні будь-якого професійного середовища завжди є певна кількість емоційно забарвлених слів: *бублик* (кермо), *свічка* (вертикально вдарений м'яч), *риба* (набір слів, що точно відображають розмір і ритм оригіналу при перекладі тексту музичного твору). Це *професійні жаргонізми* – емоційно забарвлені слова, які становлять спеціалізацію носіїв мови.

Професійні жаргонізми мають експресивно нейтральні відповідники в загальнонародній мові. Вони належать до лексики обмеженого функціонування, для якої характерне забарвлення нелітературності. Охоплюють невелике коло понять і предметів.

У ширшому значенні жаргон уживається в мовознавчій літературі для називання не професійного, а соціального відгалуження від загальнонародної мови. **Жаргон** (від фр. *jargon* – базікання) – це лексикон розмовного мовлення людей, пов'язаних певною спільністю інтересів. Найчастіше, це спільність професійна, але також тривале перебування разом (армія, навчання), однакові захоплення (спортом, мистецтвом, колекціонуванням, кар'єрством тощо). Психологічною основою появи жаргонізмів є прагнення носіїв мови бути дотепними, результат властивого людям бажання порозважатися.

Дуже багато жаргонізмів виникає в молодіжних колективах, зокрема в студентських та учнівських: *трояк* (оцінка «задовільно»), *плавати* (показувати неглибокі знання на іспиті чи заліку), *хвіст* (заборгованість) та ін.

Отже, найбільше жаргонізмів – це слова загальнонародної мови, вжиті в специфічному значенні: *свиснути* (вкрасти), *балерина* (відмичка), *зліняти* (зникнути). Крім того, це деформовані загальноновживані слова *маг* (магнітофон), *велик*, *мобіла*; запозичення з інших мов: *фраєр* («початківець» – від німецького жаргонізму з тим самим значенням *Freier*).

Багато жаргонізмів і професіоналізмів має інтержаргонний характер. Наприклад, *ажур* у мовленні бухгалтерів означає «на сьогодні», поза бухгалтерським середовищем – «усе гаразд»; *пасувати* в жаргоні кар'ярів має значення «відмовлятися від гри до наступної роздачі карт», у ширшому вжитку – «ухилитися від виконання своїх обов'язків».

Арго (від фр. *argot*) – умовна говірка певної соціальної групи з набором слів, незрозумілих для невластивих у справі цієї групи. Якщо жаргон – суспільна забава, мовна гра, підпорядкована бажанню посилити експресію, то арго є засобом спілкування злодіїв, рекетирів, діячів мафіозного світу та інших антисоціальних елементів, що хочуть приховати свої наміри від решти членів суспільства. Це своє-

рідний мовний код. Колись існували замкнені соціальні групи (лірники, жebraки), для яких арго було знаряддям самозахисту й боротьби з кривдниками.

Жаргонізма й арготизми перебувають поза літературною мовою. Вживаються вони для всебічної характеристики літературних персонажів: «Розказував, як він попав раз на вечорниці. – ... А там самі терплюки* та каравони*. Покурдав* я їм, що знав, іду вже з хати, коли якась й обзивається; «Чи не дати вам, діду, мукиці?» Оце, думаю, клево! Годі сухмаї кусмарити*, хоч ставлеників накурляю*» (Г. Хоткевич).

6.2.4. Лексика з точки зору стилістичної приналежності

Стиль мовлення – це сукупність мовних особливостей (лексичних, граматичних, фонетичних), що надають мовленню певну забарвленість, роблять його розмовним, науковим, діловим та ін.

У мові є слова, які вживаються в усіх стилях мови, і стилістично забарвлені слова.

Стилістично нейтральна (міжстильова) лексика охоплює назви явищ природи: *вітер, дощ, повінь*; назви рослин і тварин: *тополя, пшениця, жайворонок, корова*; назви органів людського тіла: *голова, око*; назви будівель та їх частин: *будинок, вікно*; назви дій і станів, місця, часу, простору: *ходити, спати, там, тут, сьогодні, вчора, далеко, близько* тощо. Стилістично нейтральні слова становлять більшу частину загальноновживаної лексики.

Стилістично забарвлені слова – це слова, що співвідносяться з одним чи з кількома (але не з усіма) стилями мовлення. Вони часто виступають як паралелі до загальноновживаних: *розуміти* (нейтральне), *усвідомлювати* (книжне), *кумекати* (розмовне).

Оскільки мова існує в усній і письмовій формах, виділяють лексику усного та письмового мовлення.

Лексика письмового мовлення

Книжкова лексика використовується у всіх письмових різновидах мови (публіцистиці, науковій літературі, підручниках, офіційних документах, ділових паперах) і надають мовленню «книжкового» звучання.

Є слова помірно книжкові (*виникнення, з огляду на, внаслідок того, що* та ін.) і суто книжкові, до яких відносять іншомовну лексику і слова із запозиченим коренем, що позначають абстрактні поняття (*альтруїзм, індиферентний, гіпертрофований* тощо).

* Значення виділених слів: парубки, дівчата, пограв, сухарі гризти, вареників наварю.

Висока лексика, на відміну від книжкової, характеризується піднесеністю, урочистістю, поетичністю: *осяяння, самовідданий, на-тхненно* і тощо.

Офіційна лексика використовується в офіційних документах (по-становах, наказах, довідках та ін.): *заповідач, місцезнаходження, роз-крадання, засвідчувати, належить* тощо.

Лексика усного мовлення характерна для невимушеної розмови.

Розмовна лексика включає слова, які надають мовленню відтінок неофіційності, невимушеності (але не грубі): *бідолаха, електричка, розхлябаний, потихеньку, подрімати, халтурити* та ін.

Простомовна лексика «нижча» за стилем, ніж розмовна, і перебу-ває поза межами строго нормованого літературного мовлення. У ній виділяють три групи:

– грубувато-експресивна лексика коротко і виразно показує став-лення (найчастіше негативне) до якогось предмета, явища: *жмот, за-нуда, тоскний, вляпатися, лопати, вщент* тощо;

– грубопростомовна лексика відрізняється від слів першої гру-пи більшим ступенем згрубілості, тому є неприпустимою в мовленні культурних людей: *мурло, харя, жерти, здохнути* та ін.;

– власне простомовна лексика – це слова, які не мають відтінку грубості або лайливості, але не прийнятні для літературної мови: *ту-дою* (замість туди), *тута* (замість тут) тощо.

6.3. ЛЕКСИЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

1. Записати (або назвати) слово.
2. Дати його тлумачення за словником.
3. Вказати його первинне (пряме) чи вторинне (переносне) лек-сичне значення. Якщо значення переносне, то визначити вид перене-сення. Спробувати своїми словами сформулювати точне контексту-альне значення слова.
4. Встановити походження слова: запозичене чи ні (перевіряти за словником іншомовних слів).
5. Вказати, яким є слово: загальноновживаним, діалектним, профе-сійним чи термінологічним.
6. Визначити, слово належить до активного словника, до застарі-лих слів чи неологізмів.
7. Стилiстична характеристика лексики (нейтральна або стилiс-тично забарвлена).
8. Якщо слово має фразеологічно зв'язане значення, то вказати тип фразеологізму. Знайти стійкий вислів за фразеологічним словни-ком і пояснити його значення та джерело.

Зразок лексичного аналізу слова

Життя без книги – хата без вікна,

Тюрма глуха і темна, мов труна.

Крізь вікна книг свободи світло ллється,

Майбутнього видніє далина (Д. Павличко).

1. Аналізується слово *вікно*.

2. У тлумачному словнику дається 4 значення слова *вікно*: 1) отвір для світла і повітря в стіні приміщення; 2) отвір певного призначення у споруді, машині; 3) невеличке озерце, заглиблення в драговині, болоті; 4) вільні для викладача години між двома лекціями, уроками.

3. У поданому тексті слово *вікно* використане в прямому значенні (хата без вікна) і впереносному (вікна книг). Вид перенесення – метафора: як через вікно хати світло ллється, так і розум світлішає від знань, які можна взяти з книг.

4. За походженням слово *вікно* належить до слов'янських.

5. Загальноживане.

6. З активного словника (не застаріле і не неологізм).

7. Стилістично нейтральне.

6.4. СХЕМА ЛЕКСИКОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ТЕКСТУ

1. Схарактеризувати лексику за походженням і ступенем сучасності, з точки зору сфери використання і стилістичної приналежності.

2. Визначити, в якому значенні вживаються багатозначні слова і які функції виконують.

3. При наявності синонімів, антонімів, омонімів, паронімів вказати доцільність їх використання.

4. Виявити наявність тропів і стилістичних фігур, визначити їх види.

5. Вказати, яким чином лексико-стилістичні засоби впливають на вираження ідейно-образного й естетичного змісту твору.

Джерела інформації:

1. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови: підручник / О.Д. Пономарів. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – С. 38–110.

2. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ та ін.; за ред. С.О. Карамана. – К.: Літера, 2011. – С. 37–38.

При лексичному аналізі важливими є етимологічний і фразеологічний аспекти тексту, тому коротко розглянемо такі види лінгвістичного аналізу, як фразеологічний і етимологічний.

7. ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

Фразеологічний аналіз тексту виявляє його фраземний склад, з'ясовує значення фразем, дає їх класифікацію за структурою та значенням тощо.

7.1. ФРАЗЕОЛОГІЯ ТА ФРАЗЕОЛОГІЗМИ

Фразеологія (від грец. *phrasis* – вислів, зворот і *logos* – поняття, вчення) – розділ науки про мову, що вивчає стійкі сполучення слів, або фразеологізми.

Фразеологічний зворот (*фразеологізм*) – особлива одиниця мови, що складається з двох або більшої кількості роздільно оформлених компонентів і характеризується відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю лексичного складу та граматичної будови.

Розгляньмо ці компоненти визначення на прикладі фразеологізму *взяти бика за роги*. Він складається з чотирьох роздільно оформлених компонентів; ми не конструємо його кожного разу, а при потребі видобуваємо зі своєї пам'яті, тобто відтворюємо; цілісне значення його – «почати рішуче діяти»; у його складі завжди саме ці слова (наприклад, взяти не козу, не корову, а саме бика); у звичайній функції цей фразеологізм має саме такий порядок розташування компонентів.

7.2. КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

У сучасному мовознавстві відомі кілька типів класифікацій фразеологізмів, які прийнятні й для української фразеології.

1. За семантичною злитістю компонентів розрізняють:

а) фразеологічні зрощення, б) фразеологічні єдності, в) фразеологічні сполучення (класифікація В.В. Виноградова). До них додаються ще фразеологічні вислови (за класифікацією М.М. Шанського).

Фразеологічні зрощення – це стійкі словосполучення, зміст яких не можна зрозуміти із значень окремих компонентів, що входять до складу фразеологічної одиниці: *піймати облизня* (потерпіти невдачу), *теревені правити* (говорити дурниці, нісенітницю; базікати), *собаку з їсти* (бути майстром у якійсь справі).

Фразеологічні зрощення називають ще ідіомами (від гр. *idioma* – самобутній зворот), під якими розуміють фразеологізми з повною втратою внутрішньої форми. Пояснити, як склалося значення ідіом, складно. Так, англ. *tit to tat* має значення «око за око», але пояснити, що означають слова *tit* і *tat*, ніхто не може.

Ідіоми неможливо дослівно перекласти на іншу мову, можна лише відшукати ідіому-відповідник, якщо така є, або перекласти її одним словом чи вільним словосполученням. Скажімо, англ. *skeleton in the cupboard* перекладається як «сімейна таємниця», хоч дослівний переклад – «скелет у буфеті», англ. *to wear one's heart on one's sleeve* перекладається як «бути відкритим, відвертим», хоча дослівний переклад – «носити серце на рукаві».

Фразеологічні єдності – це стійкі словосполучення, зміст яких певною мірою зумовлений значеннями компонентів: *не нюхати пороху* (не бути в боях – про недосвідченого бійця), *прикусити язика* (замовкнути), *дивитися вовком* (вороже).

Фразеологічні сполучення – це стійкі словосполучення, до складу яких входять слова з вільним і фразеологічно зв'язаним значеннями. В них цілісне значення впливає із семантики окремих слів: *накупити брови, гнітюча туга, покотитися стрімголов*.

Фразеологічні вислови – це стійкі звороти мови, які семантично не діляться і складаються зі слів із вільним значенням, але в процесі мовлення відтворюються як стійкі мовні одиниці.

Вони бувають:

1) комунікативного типу (речення) – це прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми.

– Прислів'я – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, що має повчальний зміст і є синтаксично закінченим: *радість крапить, а печаль палить; як дбаєш, так і маєш; друзі пізнаються в біді*.

– Приказка – образний вислів, нерідко римований, близький до прислів'я, але без повчального змісту (може бути елементом байки або прислів'я): *ні пава, ні тава; кіт наплакав; не мала баба клопоту та купила порося; на городі бузина, а в Києві дядько; як рукою зняло*.

– Крилаті вислови – поширені й загальновідомі влучні звороти мови, джерело яких може бути встановлене: *олімпійський спокій, ахіллесова п'ята, блудний син, нести хрест*. Крилаті вислови не мають усталеної форми, вони можуть складатися з одного слова (*Мавка, Каїн, Іуда*) і з цілого речення: *Карфаген мусить бути зруйнований* (наполеглива вимога подолати перешкоду, знищити ворога – вислів державного діяча Стародавнього Риму Катона Старшого); *У здоровому тілі здоровити дух* (Ювенал).

– Афоризм – узагальнена, закінчена і глибока думка певного автора, висловлена у відточеній, відшліфованій формі. Характерними рисами афоризму є влучність, виразність, несподіваність судження, здатність до самостійного існування: *Любови все возрасты покорны* (О. Пушкін); *Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Л. Українка); *Єдина справжня розкіш – це розкіш людського спілкування* (Антуан де Сент-Екзюпері).

2) номінативного типу – це мовні кліше, виражені переважно простим словосполученням: *ринкові відносини, бронхіальна астма, ядерна безпека*.

2. За походженням фразеологічні одиниці поділяються на:

1) сталі вислови з народної мови (побутового народного мовлення, анекдотів, жартів тощо): *сам не гам і другому не дам, рука руку мие, як горохом об стіну, обоє рябоє* тощо. Також це вислови, які пов'язані з народними звичаями та обрядами: *давати гарбуза, як засватаний, замовляти зуби, встати на ліву ногу* та ін.

2) професіоналізми, що набули метафоричного вжитку:

– сільськогосподарські та інші трудові процеси: *варити воду, з одного тіста, прокладати першу борозду, повертати голоблі* тощо;

– різні виробництва, ремесла: *розплутувати вузол; де тонко, там і рветься* (з ткацько-прядильного), *білими нітками шите, як з голочки* (з кравецького), *брати в лецата* (з ковальського) та ін.;

3) іншомовні запозичення з перекладом (*ставити крапку над і, дивитися скрізь пальці*) та без перекладу (*alma mater, finita la commedia*). Це можуть бути вислови з античної культури (*гордієв вузол, прокрустове ложе, піррова перемога, авгієві стайні*), біблійні вислови (*козел відпущення, око за око, Содом і Гоморра, земля обітована*) та вислови з інших джерел.

3. За стилістичною приналежністю фразеологізми поділяються на:

1) розмовні, які найчастіше використовуються в побутовому невимушеному спілкуванні та у художній літературі, пожвавлюючи діалоги, надаючи авторській оповіді гнучкості: *порожня кішеня, воду варити, ні в які ворота не лізе; скільки вовка не годуй, той все в ліс дивиться* та ін.;

2) просторічні – найбільш знижена частина ідіоматичного запасу: *аж із горла лізе, якої бісової матері; жерти, як свиня* тощо;

3) фольклорні, які забарвлені емоційністю небуденності й належать за походженням і вживанням до народнопоетичної сфери: *казці кінець – ділу венець, за тридев'ять земель, за царя Панька* тощо;

4) книжні, які використовуються не тільки в художніх творах, але і в текстах публіцистичного, наукового, офіційно-ділового стилів: *яблуко розбрату, болючі проблеми, дійти висновку, заходи адміністративного впливу* та ін.

Джерела інформації:

1. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ та ін.; за ред. С.О. Карамана. – К.: Літера, 2011. – С. 30–33.

2. <http://dovidka.biz.ua/klasifikatsiya-frazeologizmiv/>

8. ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

Етимологічний аналіз тексту встановлює походження, первісне значення (етимон) слова і його зміни, структуру слова та словотвірні зв'язки.

Етимологія – визначення походження слова і його фонетичних та семантичних зв'язків з іншими словами тієї самої та споріднених мов.

Етимологічні дослідження спираються на такі наукові принципи:

1) фонетичний – чітко й повно враховувати фонетичні закони: наприклад, підставу говорити про спорідненість слів *гіркий, горіти, гарячий, жар* дає наявність в українській мові чергування голосних о – і, о – а та приголосних г – ж;

2) семантичний – враховувати можливість значеннєвої спорідненості слів, наявність у них спільної семи: наприклад, слова *горіти, гарячий, гіркий, горно, гончар* (від *горнчар*), *горищик, горілка, горе* тощо, крім спільної звукової частини *гор/гір/гар*, мають спільну сему «пекти» – отже, вони етимологічно споріднені;

3) словотвірний – чітко виділяти морфеми: наприклад, походження слова *щастя* [*и*час'т'а] стане зрозумілим лише тоді, коли правильно виділимо в ньому префікс *и-*, який походить із колишнього *с* (порівняємо написання в російській мові *счастье*, запозичене з церковнослов'янської мови);

4) генетичний – враховувати також значення й звучання споріднених слів інших мов, близьких за походженням: наприклад, щоб зрозуміти значення слова *рука*, зіставляємо його із спорідненим польським *reka* [*рен'ка*], потім із литовськими *ranka* (рука) і *renkiu* (збираю, згортаю); отже, первісне значення цього слова «збирачка, згортачка»; це значення збереглося в українських словах *горстка, пригорща*;

5) речовий – значення слова пов'язувати з дійсністю: наприклад, досліджуючи етимологію слова *лебідь*, його зіставляють із латинським *albus* «білий» на тій реальній підставі, що лебеді білі; до речі, правильність такого зіставлення підтверджується і давньоверхньонімецьким словом *albiz* «лебідь».

Внаслідок різних фонетичних, морфемних та семантичних змін видимий зв'язок між спорідненими словами може втрачатися. Наприклад, тепер уже ніхто не відчуває, що слова *початок* і *кінець* споріднені, мають той самий етимологічний корінь *кон*. У другому слові він залишився майже незмінним, лише відбулося закономірне чергування о з і. У першому ж слові корінь *кон* змінився на *кен* (як у слові *молоти – мелений*); звук *к* перед *е* перейшов у *ч* (як у словах *рука – рученька*); звукосполучення *ен* дало *я*, тобто голосний *а* після м'якого приголосного (пор. грец. *pente* «п'ять» і укр. *п'ять*; лат. *mentha* «м'ята» і

укр. м'ята); шиплячий *ч* отвердів; таким чином, корінь *кон* став звучати як *ча*. У початковій формі цей корінь зберігся в слові *споконвіків*, що дослівно означає «з початку віків» (у польській мові – *rozatek* [почонтек]).

Джерело інформації: ukrainskamova.com/etimologichnijanaliz_slova

9. МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

Морфологічний аналіз тексту визначає приналежність слів до певної частини мови, аналізує граматичні форми, в яких вони вживаються, та встановлює їх функції в тексті.

9.1. МОРФОЛОГІЯ ТА ЇЇ БАЗОВІ ПОНЯТТЯ

Морфологія (від грец. *morphe* – форма і *logos* – слово) – це розділ граматики, який вивчає слова з точки зору граматичної природи їх форм, а також приналежності цих слів до певних лексико-граматичних класів.

Базовими поняттями морфології є граматичне значення, граматична форма і граматична категорія.

У будь-якому знаменному слові поєднуються два значення: лексичне та граматичне. Наприклад, у слові *студент*, крім лексичного значення (учень вищого навчального закладу) міститься ще й граматичне значення: це іменник чоловічого роду у формі однини, називного відмінка. *Граматичне значення* – це значення, абстраговане в результаті обов'язкового розрізнення не менше двох однотипних, постійно відтворюваних ознак великої кількості конкретних слів з властивими їм лексичними значеннями.

Спеціальні постійно використовувані засоби мовного вираження граматичних значень називаються *граматичними формами*. Засобом вираження того чи іншого граматичного значення є префікси, суфікси, закінчення, наголос або прийменник. Наприклад, *стіна, стіни, стіною, стін* – це різні граматичні форми одного і того ж слова. Поняття граматичного значення та граматичної форми перебувають у найтіснішій єдності: граматичне значення знаходить свій прояв лише в тій або іншій формі, яка, у свою чергу, обов'язково спрямована на передавання граматичного значення. Істотною особливістю цієї єдності є й те, що одне й те саме граматичне значення може мати різні матеріальні засоби вираження, або форми. Так, у морфологічній системі сучасної української літературної мови співіснують дві рівноцінні з граматичного погляду варіантні форми майбутнього часу (*писатиму* і *буду писати*), дві форми давального відмінка однини іменників чоловічого роду (*сину* і *синові*). Однак існують і такі випадки, коли відповідне граматичне значення втілюється в різних матеріальних засобах вираження. У цьому разі показові родовий і місцевий відмінки однини іменників чоловічого роду (пор. відпо-

відно: *зошит-а* і *ліс-у*, у *піск-у* і у *ліс-і*), родовий відмінок множини іменників жіночого і середнього роду (пор.: *груп* і *тін-ей*, *знань* і *почутт-ів*).

Для позначення класів однотипних граматичних значень вживається поняття *граматичної категорії*. До морфологічних категорій належать, зокрема, категорії роду, числа, відмінка, ступеня порівняння, особи, часу, способу, стану, виду, об'єднані у парадигми. Узагальнюючи часткові граматичні значення, граматичні категорії виконують дуже важливу класифікаційну роль. Вони належать до першорядних, обов'язкових ознак, застосовуваних при поділі слів на частини мови, які кваліфікуються в науковій літературі як морфологічні категорії найвищого рангу.

Таким чином, слово нерозривно поєднує в собі ознаки, за якими воно одночасно належить до лексичної і граматичної систем і, отже, функціонує як лексична і граматична одиниця. Належачи до лексичної системи, воно має власне лексичне значення і відрізняється ним від інших слів. У граматичній системі слово характеризується приналежністю до того або іншого граматичного класу, якому властиві відповідні граматичні значення, втілювані у відповідних формах.

9.2. ЧАСТИНИ МОВИ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Частинами мови називаються найбільші класи слів, виділені за трьома найважливішими класифікаційними ознаками: 1) спільним категоріальним значенням, абстрагованим на основі узагальнення лексичних значень конкретних слів; 2) складом і функціональним призначенням морфологічних категорій, реалізованих у межах відповідних парадигм; 3) спільністю основних синтаксичних функцій.

Частини мови поділяються на:

1) знаменні, які мають лексичне значення і в реченні виступають в ролі головних або другорядних членів; це іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники;

2) службові, які служать для вираження різного роду відносин між словами в словосполученні та реченні чи встановлюють відношення між цілими реченнями; це прийменники, сполучники, частки;

3) вигуки, які не є членами речення і не виражають відношень між словами; вони служать для вираження емоцій, волевиявлення.

9.2.1. Знаменні частини мови

9.2.1.1. Іменник

Іменник – це частина мови, яка позначає предмет і виражає це узагальнене значення за допомогою граматичних категорій роду, числа і відмінка. Іменник виступає найважливішою формою вираження номінації, об'єднуючи у своєму складі слова, які служать для називання найрізноманітніших фрагментів дійсності і формування відповідних понять про них.

Лексико-граматичні розряди іменника: загальні і власні, конкретні й абстрактні, речовинні, збірні іменники, іменники – назви істот і неістот.

Власні і загальні іменники. Різниця між власними і загальними іменниками полягає в тому, що перші індивідуалізують, тобто виділяють окремі конкретні предмети з класу однотипних, у той час як інші виконують протилежну функцію, виступаючи узагальненими назвами класів однотипних предметів або явищ. Так, *Дніпро* і *Світязь* – це власні назви, або власні іменники, значення яких полягає в індивідуалізації, виділенні водних об'єктів з класу інших однотипних, позначуваних відповідно загальними іменниками *річка* й *озеро*. Вивченням власних імен займається спеціальна мовознавча дисципліна *ономастика* (від грец. *ὀνομαστική* – майстерність давати імена). Таким чином, іменник належить до розряду власних за умови, що він виконує ономастичну функцію.

Ономастика об'єднує вужчі галузі відповідно до тих категорій об'єктів, які носять власні імена. Топоніміка (від грец. *τόπος* – місце і *ὄνομα* – ім'я, назва) вивчає назви географічних об'єктів, антропоніміка (від грец. *άνθρωπος* – людина) – імена людей, зооніміка (від грец. *ζῷον* – тварина) – клички тварин, астроніміка (від грец. *άστρον* – зірка) – назви небесних тіл тощо.

Конкретні і абстрактні іменники. До лексико-граматичного розряду конкретних належать іменники, які позначають дискретні предмети, тобто речі, факти, явища, які підлягають рахункові: *книга* – *книги*, *один син* – *два сини* тощо. Абстрактні іменники позначають не власне предмети, об'єкти, а абстраговані, узагальнені й представлені мовою у вигляді предметів ознаки, властивості, дії, процеси, безпосередньо пов'язані з існуванням конкретних, матеріальних об'єктів. До абстрактних належать іменники на позначення властивостей і ознак (*скромність*, *мужність*, *патріотизм*), дій і процесів (*біг*, *горіння*, *итовханина*, *приїзд*), почуттів і психічного стану (*любов*, *захоплення*, *здивування*, *сум*), фізичного стану (*хвороба*, *біль*, *непритомність*),

одиниць міри і ваги (*кілограм, метр, вольт*), численних наукових понять (*клімат, швидкість, сюжет, функція*). До істотних власне граматичних показників розряду абстрактних іменників належить неповнота парадигм числа. Позначаючи непередметні і нематеріальні за своєю природою явища, що не підлягають кількісним вимірам, відповідні іменники вживаються лише у формі однини, наприклад: *зелень, краса, страх, практика, медицина*. Частина ж абстрактних іменників, зокрема назв дій, процесів, станів, відрізків часу, побутових звичаїв, має тільки форму множини, а саме: *переговори, канікули, сутінки, іменини*. Однак у багатьох випадках абстрактним іменникам властиве розрізнення однини і множини, що підтверджують такі пари: *можливість – можливості, властивість – властивості, назва – назви, метод – методи*.

Матеріально-речовинні іменники. Іменники, які належать до цього розряду, позначають найрізноманітніші матеріали, речовини і продукти природного походження або ж виготовлені людиною. Можна виділити кілька підгруп, конкретні складові яких виступають назвами: 1) металів (*залізо, срібло, сталь*); 2) хімічних елементів (*кисень, водень, вуглець*); 3) ліків (*аспірин, стрептоцид*); 4) рідин (*вода, молоко, вино*); 5) тканин (*полотно, сукно, ситець*); 6) злаків і трав (*жито, пшениця, льон, звіробій*); 7) рослин (*бузок, шипшина*); 8) ягід та овочів (*малина, капуста*); 9) різних матеріалів (*деревина, асфальт, пісок, пластмаса*); 10) продуктів харчування (*борошно, мед, сало, телятина*). Принципово важлива власне граматична ознака іменників цього розряду полягає в тому, що вони вживаються переважно в однині, хоча певна частина іменників вживається тільки у множині: *вершки, дріжджі, висівки, дрова, макарони, парфуми*.

Збірні іменники. Лексико-граматичне значення збірності властиве іменникам, які позначають нерозчленовану сукупність однорідних предметів – найчастіше істот, рослин, а також інших предметів. Характерна особливість збірних іменників полягає в тому, що множина істот або предметів інтерпретується в їх значенневому плані як одиничність, маса. Збірні іменники виділяються за характерними ознаками словотворчої структури. Вони функціонують як похідні слова, утворювані за допомогою суфіксів *-ств-о* (*-цтв-о*) (*студентство, воїнство*), *-я* (*я+а*) (*листя, коріння*), *-от-а* (*біднота, дрібнота*), *-еч-а* (*малеча*), *-изн-а* (*білизна*), *-ар-а* (*-ор-а*) (*мошкара, дівтора*), *-ія-* (*адміністрація, інтелігенція*). Збірність властива окремим безсуфіксним у сучасному розумінні іменникам: *молодь, зелень, гниль*. Специфічну групу становлять збірні іменники із суфіксами, які закріпилися в українській мові внаслідок запозичення слів з інших мов. До них належать, зокрема, похідні на *-ур-а* (*мускулатура, клавіатура*), *-атик-а*, *-ік-а*

(-ик-а) (*проблематика, символіка*). Позначаючи нечленовану сукупність істот або предметів, збірні іменники мають лише форму однини. Граматичних ознак збірності позбавлені ті іменники, які також мають значення певної сукупності, наприклад: *група, ліс, народ, команда, ансамбль*, але виступають в обох числових формах. Наявність у них форм однини й множини при специфічному лексичному значенні пояснюється насамперед тим, що позначувані ними сукупності істот або предметів виступають як кількісно виражені одиниці, наприклад: *дві групи, народи світу, футбольні команди* тощо.

Іменники – назви істот і неістот. З поділом іменників на конкретні й абстрактні тісно пов'язане розмежування двох інших лексико-граматичних розрядів: іменників – назв істот та іменників – назв неістот. Перший розряд утворюють назви людей, тварин, птахів, риб, комах тощо. Усі вони належать до ширшого за обсягом лексико-граматичного розряду конкретних іменників. Проте не всім поняттям, які ототожнюються з живими істотами, відповідають певні реалії в об'єктивній дійсності. Так, не мають реально-предметних відповідників міфічні назви (*Зевс, дракон, кентавр, сфінкс, домовик, русалка*), хоч у мовній практиці вони оформляються як особи, істоти, тварини. До розряду іменників – назв неістот входять як конкретні, так і абстрактні іменники, зокрема назви різноманітних об'єктів рослинного світу. У зв'язку з цим потрібно підкреслити, що іменники – назви істот як лексико-граматичний розряд становлять лише частину величезної кількості назв, пов'язаних з живим у біологічному розумінні. У поділі іменників за ознакою істот і неістот можна відзначити й інші неспідовності. До розряду іменників – назв неістот належать, наприклад, іменники, які позначають сукупності людей, тварин або птахів, а саме: *народ, натовп, полк, селянство, людство, стадо, зграя* тощо.

Граматичні категорії іменника

Категорія роду. До найхарактерніших граматичних категорій української мови належить категорія роду, яка, крім іменника, поширюється на прикметник, окремі функціональні розряди займенника, дієслово (форми минулого часу і умовного способу, дієприкметник), окремі числівники.

У граматичній системі української мови послідовно виявляється характерна типологічна ознака слов'янських мов, сутність якої полягає в розрізненні трьох родів: чоловічого, жіночого й середнього. Родові форми іменників розрізняються за двома ознаками: власне граматичною і значеннево-граматичною. Відповідно до першої ознаки, що поширюється на всі іменники, крім тих, якими позначаються істоти, форма чоловічого, жіночого або середнього роду не мотивується співвідношенням між іменником як засобом номінації предмета або

явища і самим предметом або явищем. У цьому переконують перші-ліпші приклади немотивованого розподілу між родами іменників однієї й тієї самої лексико-семантичної групи, наприклад, назви дерев: чол. рід – *дуб, явір, кипарис*; жін. рід – *береза, тополя, сосна*. Виходячи із сучасного стану слов'янських мов, не можна констатувати, якими причинами зумовлюється протиставлення в межах категорії роду типу *рука – плече, будинок – хата* тощо. Інша картина спостерігається у випадках значеннєво-граматичної функції форм роду, властивої іменникам – назвам істот. Тут родові форми виступають органічними складовими значеннєвого плану відповідних лексичних одиниць і беруть безпосередню участь у мовному вираженні природного, реального розмежування істот чоловічої й жіночої статі (чоловічий і жіночий рід), з одного боку, і недорослих істот (середній рід) – з іншого.

Основним показником роду є закінчення називного відмінка однини іменника. Формальним показником іменників чоловічого роду є нульове закінчення. Це означає, що відповідний іменник з погляду морфемного складу є чистою основою на приголосний: *народ, стіл, день, урожай, куц*. Беручи до уваги характер кінцевого приголосного, можна констатувати, що всі без винятку іменники з кінцевим *-й*, переважна більшість іменників з основою на твердий приголосний, крім одиничних іменників з кінцевим губним *-в/-ф* та *-р* (*верф, любов, лазур*), належать до чоловічого роду, а частина іменників з основою на шиплячий (*ніч, розкіш, подорож*) входить до складу групи іменників жіночого роду.

До більш складних належать питання категорії роду тих іменників, які в називному відмінку однини мають нульове закінчення при кінцевих м'яких приголосних основах. Іменники з цим формальним показником розподіляються між чоловічим і жіночим родом: *лебідь – молодь, гість – вість, день – тіль*. В окрему підгрупу виділяють іменники чоловічого роду із закінченнями *-а, -я, -о, -є* в називному відмінку однини. Істотна особливість їх полягає в тому, що всі вони, крім одиничних випадків, виступають в основному як назви істот чоловічої статі, наприклад: *староста, суддя, хвалько, соловейко, вовчице, котиче* тощо. На підставі наведених прикладів можна зробити висновок, що до важливих резервів поповнення в цілому негипових для чоловічого роду іменників на *-а, -я, -о, -є* належать суфікси суб'єктивно-оцінного значення, які створюють у семантичному плані відповідних іменників відтінок позитивного або негативного ставлення до позначуваних ними осіб чоловічої статі.

Іменники жіночого роду характеризуються закінченнями *-а, -я* (*вода, біганина, пісня*), нульовим закінченням з твердим кінцевим приголосним основи (найбільшою мірою тут представлені основи на ши-

плячі: *велич, подорож, суміш*) і нульовим закінченням з м'яким кінцевим приголосним основи (*розповідь, печаль, тінь, блакить*). Особливо продуктивні в сучасній українській мові іменники жіночого роду із суфіксом *-ість* (*молодість, певність, чуйність*).

Іменникам середнього роду в називному відмінку однини властиві закінчення *-о* (*вікно, будівництво, левенятко*), *-е* (*море, місце, кільце*), *-а* (*дівча, ведмежа, курча*), *-я* (*знання, життя, листя, пташеня*).

Іменники спільного роду. До цієї специфічної групи зараховують порівняно невелику кількість іменників з узагальненим значенням – назва особи за її характерними діями або рисами поведінки, наприклад: *задавака, зівака, служака, трудяга, плакса, ябеда*.

У невідмінюваних іменників (*кіно, кліше, таксі, інтерв'ю, леді, рантьє*) категорія роду набуває формального вираження лише у відповідних формах узгодження: *цікаве кіно, стара леді, швидкий кенгуру* тощо. Однак самі форми узгодження (прикметники чоловічого, жіночого або середнього роду) впливають з певних закономірностей розподілу невідмінюваних іменників між родами. Так, усі загальні іменники – назви неістот належать до середнього роду: *ательє, купе, меню, рагу, понурі, депо, бюро*. У назвах осіб діє принцип родового розподілу відповідно до позначення іменником особи чоловічої або жіночої статі: *денді, рантьє, маестро, кюре, аташе, буржуа* – іменники чоловічого роду; *міс, місіс, мадам, фрау, леді, міледі* – іменники жіночого роду. Назви істот з неособовим значенням (*какаду, кенгуру, поні, колибри, шимпанзе, ара* тощо) у принципі належать до чоловічого роду, хоч можливий і поділ на роди залежно від статі. Розподіл невідмінюваних іменників між трьома родами регулюється специфічним узгодженням з іменниками – загальними назвами типу *місто, озеро, гора, ріка, країна, острів*: *місто Сан-Франциско – далеке Сан-Франциско, республіка Перу – вся Перу, острів Борнео – далекий Борнео* та ін.

Категорія числа. Словозмінна категорія числа реалізується в українській мові у протиставленні двох рядів форм – однини і множини. Ці ряди форм становлять дві іменникові парадигми. Одиниці типу *стіл – столи, місто – міста, ручка – ручки* функціонують не як окремі слова, а як форми одного й того самого слова, виражені за допомогою закінчень, які одночасно виступають і показниками відмінкових значень. Значення граматичної категорії числа іменника ґрунтується на розмежуванні одиничного, індивідуально виділюваного предмета і кількох (більше одного) однотипних предметів. У своєму типовому вираженні форми однини й множини поширюються на ті іменники, які виступають назвами обчислюваних предметів, явищ або подій. Так, у реальній дійсності ми розрізняємо одиничний предмет *олівець* і певну кількість (один, два, три та ін.) таких же предметів – *олівці*.

Відсутністю ознаки обчислюваності пояснюються відхилення у вираженні категорії числа. Безпосереднім виявом їх є іменники, яким властива тільки форма однини, і іменники, що вживаються тільки у множині (див. *Лексико-граматичні розряди іменника*).

Категорія відмінка. Граматична словозмінна категорія, яка служить засобом вираження синтаксичних зв'язків іменника з іншими компонентами речення. Ця категорія має морфолого-синтаксичний характер, тому що як елемент словозмінної парадигми вона виявляє свою функцію у складі словосполучення, яке, у свою чергу, реалізується в реченні. Сукупність кількісно усталених і постійно відтворюваних відмінкових форм визначає морфологічну природу кожного іменника. Так, узявши для прикладу іменник *ліс*, можна констатувати: обсяг його морфологічних видозмін обмежується рядом таких форм однини й множини: *ліс-ø, ліс-у, ліс-у (-ові), ліс-ø, ліс-ом, у ліс-і, ліс-е, ліс-и, ліс-ів, ліс-ам, ліс-и, ліс-ами, у ліс-ах*. Однак при цьому слід підкреслити, що конкретні вияви граматичної категорії відмінка іменника на відміну від інших двох визначальних категорій – роду й числа – впливають з його синтаксичних зв'язків з іншими словами в межах речення.

Система і значення відмінків

Граматична категорія відмінка ґрунтується в сучасній українській мові на формальному і функціональному розмежуванні часткових категорій – називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінків. Називний відмінок кваліфікується як прямий. Він виступає засобом вираження початкової форми іменника, в якій безпосередньо втілюється номінативна функція цієї частини мови. Усі інші відмінки називаються непрямими. З формального погляду відмінки розмежовуються за допомогою матеріально виражених або нульових закінчень. До істотних особливостей відмінкової системи належать випадки морфологічної омонімії, тобто використання одних і тих самих закінчень у різних формах (наприклад, дав. одн. *руц-і* і місц. одн. *на руц-і*), і морфологічна варіантність, яка полягає в оформленні одного й того самого відмінка різними закінченнями (наприклад, дав. одн. *чоловік-у* і *чоловік-ові*).

1. Значення називного відмінка іменника пов'язане з виконанням суб'єктної функції, практично втілюваної у підметі речення.

2. Основні значення родового відмінка пов'язані з вираженням чотирьох типів відношень: означальних (*син героя, людина честі, пора цвітіння*); суб'єктних (*прибуття товариша, захід сонця, обертання Землі*); об'єктних (*виконання вправи, уникати зустрічі, бояться темноти, напитися води*); обставинних (*сміятися до сліз, зупинитися біля лісу, відпочивати протягом місяця*).

3. У ряді функціональних різновидів виявляється також природа давального відмінка. Вжиті у цій формі іменники виступають додатками (*дарувати другові, допомога батькові, радіти успіхові*), означеннями (*пам'ятник героєві, земля селянам, корм птахам*), обставинами (*перемогти завдяки наполегливості, твердити всупереч фактам*).

4. Найхарактернішим для знахідного відмінка, особливо безприйменникового, є об'єктне значення. Формується воно в умовах залежності іменника від перехідних дієслів і втілюється у прямих додатках: *читати книжку, споруджувати будинок, фарбувати вікно*. В окремих випадках, зумовлених значеннєвими особливостями дієслова й іменника, знахідний безприйменниковий відмінок набуває обставинної функції: *іти кілометр, чекати годину, працювати день*. Прийменниковий знахідний відмінок характеризується такими двома основними різновидами значень: об'єктним (*піклуватися про дитину, покладатися на друга, вдарити об дзвін*) і обставинним (*їхати через пустелю, покласти під папір, прибути в місто*).

5. До поліфункціональних належить орудний відмінок. У структурі речення він є формою вираження таких основних типів відношень: об'єктних (*писати олівцем, нагородити орденом, обмінюватися досвідом*), обставинних (*іти вулицею, зупинитися за рікою, прибути перед ранком*), предикативних (*бути керівником, стати студентом, повернутися героєм*). Суб'єктне значення іменника у формі орудного відмінка характерне для пасивних конструкцій і окремих різновидів односкладних речень: *Рознесло бомбою три будинки*.

6. Основними значеннями місцевого відмінка, якому властиве виключно прийменникове вживання (прийменники *на, о (об), по, при, у (в), за*), є обставинне (*жити в місті, лежати на траві, прибути по обіді, зустрітися о першій годині, стояти при березі*) і об'єктне (*розумітися в мистецтві, наполягати на продовженні (досліді), помилятися в людині, переконатися у правильності, сумувати за батьківщиною*). Менш типовою для місцевого відмінка є атрибутивне значення: *товариш по школі, однодумець по боротьбі, дід по матері*.

7. До специфічних особливостей морфологічної системи української мови належить функціонування кличного відмінка, властивого іменникам чоловічого і жіночого роду в однині. Його призначення полягає у вираженні звертання до однієї особи або сукупності осіб, хоч на практиці, особливо у фольклорному і поетичному мовленні, звичайними є іменники з предметним і абстрактним значенням у формі кличного відмінка, наприклад: *Цвіте азалія, мій друже Ушаков, у мене на вікні, в кінці старого року...* (М. Рильський); *Учителю, стою перед тобою малий, вчарований до німоти* (Д. Павличко); *Яка ж ти красива, яка велична, земле моя* (О. Довженко).

Відмінювання іменників. З погляду відмінювання, особливості якого найбільшою мірою являються у формах однини, іменники сучасної української літературної мови поділяються на чотири основні парадигми, або відміни. У цьому класифікаційному поділі до уваги беруться дві провідні ознаки – рід іменника і характер його закінчення в називному відмінку однини. До неосновних, часткових ознак належать зміни в основі, зокрема поява спеціальних формотворчих суфіксів, відсутніх у називному відмінку однини. У межах парадигми можливі також супровідні морфонологічні зміни, а саме: перенесення наголосу з основи на закінчення і навпаки (*жінка – жінкі, голова – голови*), чергування звуків (голосних: *голова – голів*, приголосних: *нога – нозі, стаття – статей*), чергування голосного звука з нулем звука і навпаки (*пісок – піску, жінка – жінок*). Іменникові відміни становлять різні з погляду вираження флексій граматичні класи слів, що дає змогу виділяти в їх складі окремі вужчі, конкретніші зразки відмінювання.

Поділ іменників на відміни

– До першої відміни належать іменники жіночого, чоловічого і спільного роду із закінченням **-а** (*рук-а, Микол-а, плакс-а*). Після кінцевого м'якого приголосного основи виступає орфографічний варіант закінчення **-я**: *пісн-я, Ілл-я, судд-я*. До цієї ж парадигми належать аугментативні іменники на **-е** за умови, що вони вживаються в жіночому роді (*гадючище, бородище*).

– У другій відміні об'єднані іменники чоловічого й середнього роду з такими формальними показниками: 1) іменники чоловічого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини (*робітник, стіл, день, край*); із закінченням **-о** (*дядьк-о, Петр-о, Іваненк-о*);

2) іменники середнього роду із закінченнями **-о, -е, -я**: *вікн-о, пол-е, житт-я*.

– До третьої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини: *тінь, сіль, любов, ніч*. Виняток становить іменник *мати*, який у називному відмінку має закінчення **-и**, а в решті форм вживається з основою, ускладненою суфіксом **-ер-**, і типовими для третьої відміни закінченнями.

– До четвертої відміни належать два різновиди іменників:

1) іменники середнього роду на **-а (-я)**, які в непрямих відмінках однини, крім знахідного й орудного, і в усіх формах множини мають основи із суфіксом **-ат(-ят-)**: *курч-а (курч-ат-и, курч-ат-і), хлоп'-я (хлоп'-ят-и, хлоп'-ят-і)*;

2) кількісно обмежена група іменників середнього роду на **-я** з основами, ускладненими суфіксом **-ен-** у непрямих відмінках: *ім'-я, ім-ен-і, ім-ен-а, ім-ен-ами* тощо.

Кожній групі іменників відповідає певна система відмінкових закінчень. Наприклад, перша відміна об'єднує у своєму складі три варіанти парадигми: 1а – іменники твердої групи з твердим приголосним основи перед закінченням -а (*тканина*); 1б – іменники м'якої групи з м'яким приголосним основи перед закінченням -я (*пісня*); 1в – іменники, визначальним показником яких виступає основа з кінцевими шиплячими ж, ч, ш, щ: *вежа, задача, тиша, площа*.

Число	Відмінок	Варіанти парадигм		
		1а	1б	1в
Однина	Н	жінк-а	пісн-я	душ-а
	Р	жінк-и	пісн-і	душ-і
	Д	жінц-і	пісн-і	душ-і
	З	жінк-у	пісн-ю	душ-у
	О	жінк-ою	пісн-єю	душ-єю
	М	(на) жінц-і	(у) пісн-і	(на) душ-і
	Кл	жінк-о	пісн-е	душ-е
Множина	Н	жінк-и	пісн-і	душ-і
	Р	жінок-ø	пісень-ø	душ-ø
	Д	жінк-ам	пісн-ям	душ-ам
	З	жінок-ø	пісн-і	душ-і
	О	жінк-ами	пісн-ями	душ-ами
	М	(на) жінк-ах	(у) пісн-ях	(на) душ-ах
	Кл	жінк-и	пісн-і	душ-і

9.2.1.2. Прикметник

Прикметник – частина мови, що виражає статичну ознаку (якість, властивість, відношення) за допомогою синтаксично залежних граматичних категорій роду, числа й відмінка.

З морфологічного погляду між іменником і прикметником існують істотні відмінності. Залежні граматичні категорії роду, числа й відмінка, безперечно, належать до обов'язкових умов мовного функціонування прикметників, але вони виступають як чисті показники синтаксичного пристосування прикметника в реченні і не мають яких-небудь спеціальних значеннєвих або граматичних навантажень. Синтаксичні функції прикметника впливають з властивого йому категоріального значення. Основною з них є, звичайно, атрибутивна: вступаючи в синтаксичний зв'язок з іменником і узгоджуючись з ним у роді, числі й відмінку, прикметник виступає означенням у структурі речення.

Значеннєво-граматичні розряди прикметників

За значенням і граматичними особливостями прикметники поділяються на якісні, відносні і присвійні. Головним критерієм значеннєвого поділу на такі два розряди є характер ознак.

Якісні прикметники позначають безпосередні, прямі, закладені в самій сутності предметів ознаки, здатні, як правдиво, являтися з різною мірою або інтенсивністю. У їх складі виділяється найдавніша з погляду походження група первинних, тобто непохідних у сучасному розумінні, лексичних одиниць, наприклад: *добрий, живий, новий, лівий, білий, прямий* та ін. Однак основну масу лексичного фонду якісних прикметників становлять похідні (суфіксальні, суфіксальнопрефіксальні і префіксальні) одиниці, утворені відповідно до словотвірних закономірностей української мови від іменникових (*голосний, брудний, помилковий, чудовий*), дієслівних (*стійкий, ламкий, рішучий, тямущий*) та інших основ.

У значеннєвому плані похідних якісних прикметників виділяються два різновиди ознак – нейтральні, позбавлені додаткових вказівок на міру або інтенсивність, і спеціалізовані, доповнювані різними експресивно-оцінними відтінками значень. Так, у словосполученнях *холодний день, головний напрям, задовільний стан*, відповідні прикметники називають різні ознаки безвідносно до їх кількісного вияву або інтенсивності. Кожна з таких ознак становить нейтральну якісну характеристику предмета. Цілковито протилежне явище спостерігається в таких випадках: *пронизливий погляд, рвучкий вітер, худющий кінь*. Наведені прикметники не лише називають ознаки, а й вказують на те, що вони виявляються у відповідних предметах інтенсивно, великою мірою. Якісні прикметники становлять важливе джерело експресивно-оцінних характеристик предметів, вираження позитивного або негативного ставлення до них.

До ознак, що характеризують якісні прикметники як лексико-граматичний розряд, належать також такі: 1) здатність вступати в антонімічні відношення (близький – далекий, молодий – старий); 2) здатність вступати в синонімічні відношення з іншими прикметниками (добрий – приязний, чуйний, привітний, ласкавий, щирий, співчутливий); 3) словотвірні зв'язки з прислівниками на -о, -е (повільний → повільно, добрий → добре); 4) словотвірні зв'язки з іменниками на позначення абстраговано-опредмечених ознак і властивостей (молодий → молодість, глибокий → глибина, глибінь).

Ступені порівняння якісних прикметників

До специфічних форм, які характеризуються суфіксальним і префіксальним творенням від прикметників з нейтральним якісним зна-

ченням, належать вищій і найвищій ступені порівняння. Вони творяться з потреби вираження міри ознаки, причому не безвідносної, а такої, що виникає в результаті зіставлення, порівняння кількох предметів, явищ або дій.

Форма вищого ступеня твориться додаванням до основи якісного прикметника суфіксів *-ш(-ч-)*, *-іш-*. Форми на *-ш(-ч-)* не належать до поширених в українській літературній мові: *швидкий – швидш-ий*.

У зв'язку з використанням суфікса *-ш-* виникає ряд морфологічних змін, які являються у спрощенні прикметникової твірної основи і чергуванні приголосних, а саме: а) суфікси *-ок-*, *-ек-*, *-к-*, як правило, випадають при творенні вищого ступеня (*глибокий – глибош-ий*);

б) кінцеві приголосні основи г, ж, з у сполученні із суфіксом *-ш-* перетворюються на звукосполучення [жч] (*дорог-ий – дорожч-ий*); в) поєднання кінцевого *с* із суфіксом дає звукосполучення [шч] (орфографічно щ): *високий – вишч-ий – вищий*. Більш продуктивний суфікс *-іш-* не викликає подібних змін: *активний – активн-іш-ий, стрункий – струнк-іш-ий*. Прикметникам української мови в окремих випадках властиві паралельні форми вищого ступеня на *-ш-* та *-іш-*: *багатий – багатіший / багатіший*.

Найвищий ступінь порівняння утворюється додаванням префікса *найдо* прикметника у формі вищого ступеня: *дорожчий – найдорожчий, цікавіший – найцікавіший*.

Своєрідними модифікаціями, які вказують на посиленій, збільшений вияв ознаки в межах найвищого ступеня, є форми, ускладнені частками *що-, як-*: *щонайтепліший / якнайтепліший*.

Крім суфіксальних ступенів порівняння вищу і найвищу міру ознаки якісних прикметників можуть передавати так звані **аналітичні форми**, реалізовані у вигляді сполучень прислівників *більш, менш* + якісний прикметник для вищого ступеня (*більш вагомий, менш активний*) і *найбільш, найменш* + якісний прикметник для найвищого ступеня (*найбільш вагомий, найменш активний*).

У складі лексичних одиниць є якісні прикметники, від яких не творяться вищій і найвищій ступені порівняння. До них належать, насамперед, прикметники, що виражають так звані абсолютні, не порівнювані щодо міри вияву ознаки, наприклад: *сліпий, лисий, німий, босий, голий, хворий, мертвий, живий, сивий, русий*. Творення ступенів порівняння не властиве також прикметникам на зразок *білявий, чорнуватий, величезний, худющий, ріднесенький, премудрий, завеликий, світло-рожевий, безмежний, надзвичайний* тощо. Як показують наведені приклади, ступенюванню не підлягають якісні прикметники з мірою ознаки, вираженою словотвірними засобами.

Відносні прикметники називають ознаки предметів не прямо, а через їх зв'язки, різного характеру відношення з іншими предметами або діями, наприклад: *космічний політ – політ у космос, батьків приїзд – приїзд батька, залізний посуд – посуд, виготовлений із заліза.*

На відміну від якісних, відносні прикметники позбавлені як власне морфологічних, так і словотвірних засобів вираження міри ознаки, супровідних експресивно-оцінних відтінків. Однак це не означає, що вони не можуть виступати лексичною основою для розвитку власне якісних значень, характеристик. У цьому переконують численні приклади вживання відносних за походженням прикметників у функції якісних, наприклад: *драматичний театр – драматична розмова, кам'яний будинок – кам'яне лице, вишневий сад – вишневий костюм.*

Найчисленнішу групу відносних прикметників становлять прикметники зі значенням загальної відносності, утворені як від конкретних, так і абстрактних іменників. Вони виражають ознаку «такий, що має відношення до предмета, поняття або явища, названого мотивуючим іменником»: *електричний струм, конкурсний іспит, гірничий інститут, слов'янська мова.* Більш окреслену із семантичного погляду групу утворюють прикметники, які виражають ознаки за відношенням до матеріалу або речовини: *залізо – залізний, дерево – дерев'яний, вода – водний.* До регулярних можна зарахувати відносні прикметники, утворені від власних іменників – топонімів: *Київ – київський, Запоріжжя – запорізький.*

Присвійні прикметники позначають приналежність предмета особі або тварині. У сучасній українській літературній мові ознаку за відношенням присвійності передають прикметники на -ів (ів) (морфонологічні варіанти -ов, -ев, -єв для непрямих відмінків, форм жіночого і середнього роду, а також множини), утворені від іменників – назв істот другої відміни: *чоловіків костюм* (-ова, -ове), *Сергіїв друг* (-єва, -єве). Від іменників першої відміни присвійні прикметники творяться за участю суфікса -ин (-ін): *сестрин чоловік, Миколин син, Надійн небіж.* Безпосереднє значення присвійності прикметникам із зазначеними суфіксами властиве лише в тих випадках, коли прикметникова функція чітко обмежується вираженням приналежності на основі відношення між особою (тим, кому належить предмет) і предметом (тим, що належить особі): *синів портфель, Миколин костюм.*

Словозміна прикметників

Відповідно до усталеної лексикографічної практики початковою прикметниковою формою вважається називний відмінок однини чоловічого роду із закінченням -ий (-ій) (червон-ий, син-ій). Форми жіночого і середнього роду мають, відповідно, закінчення -а (-я), -е (-є)

(червон-а, син-я; червон-е, син-є). Як стилізовані, обмежені в основному вживанням у фольклорних і поетичних творах, виступають у морфологічній системі української літературної мови повні (нестягнені) прикметники жіночого й середнього роду, показниками яких є закінчення -ая (-яя), -еє (-єє) (називний – знахідний відмінки однини).

9.2.1.3. Числівник

Числівник – частина мови, яка позначає кількість предметів (точно фіксовану або неозначену) і виражає категоріальне лексичне значення у морфологічній категорії відмінка при обмеженому функціонуванні категорій роду і числа.

Розрізняють дві сфери вживання числівників: 1) самостійне вживання (у випадках вираження абстрактно-математичних числових значень): *До чотирьох необхідно додати два; Від десяти відніміть вісім*; 2) несамостійне вживання (поєднання з іменниками, що позначають обчислювані предмети в широкому значенні цього поняття): *Коли Іванові минуло сім літ, він уже дивився на світ інакше* (М. Коцюбинський).

У зв'язку з функціонуванням числівників необхідно розрізняти такі поняття, як число і кількість. Відмінність між ними полягає в тому, що числом позначається певна множина однопланових предметів (понять, процесів) або поділ цілого на частини (*сім днів, дві п'ятих прибутку*), тоді як кількість охоплює число в згаданому розумінні і неозначені, не визначені щодо точних вимірів множини предметів (*кілька днів, багато учасників* тощо).

Значеннєві розряди числівників

За семантичними ознаками числівники поділяються на:

1. **Кількісні числівники** називають точно окреслене абстрактно-математичне число або кількість предметів у цілих одиницях: *вісім зошитів, сто тридцять гектарів*. Характерною особливістю власне кількісних числівників є те, що вони синтаксично пов'язуються і вживаються тільки з іменниками, які називають предмети, що підлягають лічбі. Якщо ж виникає потреба назвати точну кількість того, що не піддається лічбі, то використовують як посередники такі слова вимірної семантики, як *відро, пляшка, кілограм, центнер* – і числівники позначають уже кількість вимірних одиниць, а не предметів: *п'ять тонн пшениці, три пляшки молока*. До власне кількісних числівників належать числові назви в межах *один – десять, одинадцять* –

дев'ятнадцять, двадцять – дев'яносто, сто, двісті – дев'ятсот, тисяча, мільйон, мільярд та сполучення цих слів у складі аналітичних числових назв для позначення всіх кількісних понять, якими оперує людське мислення, наприклад: *тридцять п'ять студентів, вісімсот двадцять чотири будинки*.

Кількісні числівники можуть позначати цілі та дробові числа.

Дробові числівники називають точно фіксовану кількість частин, виділених у складі цілого. Вони функціонують як гібридні аналітичні структури, тому що поєднують у собі кількісний числівник і субстантивований кількісний прикметник: *дві (частини) третіх, одна (частина) шоста*. Мішані кількісні сполучення, крім дробу, мають у своєму складі число цілих одиниць: *одна ціла три четвертих*. На відміну від власне кількісних дробові числівники широко сполучаються з абстрактними і речовинними іменниками (*одна третя цементу*).

За значенням до дробових зараховуються також числівники *півтора, півтори, півтораства*.

До кількісних відносять також *неозначено-кількісні числівники*, які вказують на невизначену, нефіксовану кількість. Вони не відображають натурального ряду чисел і не створюють цілісної системи кількісних понять. До них належать слова: *багато (небагато), мало (немало), чимало, кілька, декілька*. Лексична семантика неозначеної кількості властива також займенниковим числівникам, до складу яких входять такі слова, як *скільки, ніскільки, стільки, стільки-то, скільки-небудь, скількись*.

Неозначені і займенникові числівники сполучаються з іменниками, що позначають необчислювані предмети й абстрактні поняття: *багато галасу, чимало роботи, немало клопоту, стільки турбот*. Поєднуючись з дієсловами, ці слова набувають прислівникових функцій: *багато працювати, чимало думати, мало відпочивати*. Для позначення неозначених кількостей вживаються слова *безліч, тьма, сила, хмара, море, океан, гибель* тощо, використовувані в переносному значенні із супровідними експресивно-оцінними відтінками: *безліч квітів, тьма народу, сила грошей*.

З кількісними числівниками семантично тісно пов'язані *збірні числівники*, які кваліфікують як числові назви, що позначають кількість як неподільну, нечленовану сукупність істот або предметів, і, отже, вони протиставляються власне кількісним числівникам, що виражають кількість індивідуально розрізняваних, дискретних предметів. Провідною в значеннєвому плані збірних числівників вважається ознака, що споріднює їх зі збірними іменниками, семантичну основу яких становить позначення неподільних множин однотипних предметів.

Сучасні українські числівники *двоє, троє, четверо, п'ятеро* – *десятеро* з генетичного погляду становлять морфологізовану давню форму називного-знахідного однини середнього роду на -о. Вони втратили повну словозмінну парадигму. В усіх відмінках, крім називного й знахідного, їм властиві форми власне кількісних числівників. До найважливіших змін у числівниковій системі української мови належить втрата протиставлення змісту кількісних відношень, первісно позначуваних числівниками на зразок *два, три, чотири* і *двоє, троє, четверо*, своєрідна понятійно-семантична нейтралізація, значеннєве нерозрізнення генетично відмінних з функціонального погляду назв кількостей, наприклад: *Повний корабель, або фрегат, має троє мачт: попереду фок-мачту, посередині грот-мачту й позаду крайц-мачту... Велика шхуна – три мачти – усі з гафельним такелажем.* (Ю. Яновський). З історичного погляду числівник *троє* (троє мачт) можна вважати вмотивованим, оскільки контекст підтверджує його дистрибутивно-видільне значення – кількість однотипних, але відмінних між собою предметів. Однак у випадках *три мачти* за абсолютно тотожних умов вжито власне кількісні числівники.

Аналізовані числівники використовуються як єдино можливий засіб вираження означеної кількості у поєднанні з іменниками *pluralia tantum* (*троє ножниць, четверо воріт*), а також з іменниками чоловічого роду, що позначають істот (*чотири друзів, п'ятеро плотників*). У мовній практиці фіксуються також випадки вживання числівників на зразок *двоє, п'ятеро* з іменниками чоловічого роду власне предметної семантики: *Бігає світами не знати де, ...а ми їй тут маємо семеро обідів наставляти* (Г. Хоткевич); *За днів двоє він одержав ділову пропозицію* (М. Йогансен).

2. Порядкові числівники називають порядковий номер предмета під час лічби. За своїми граматичними ознаками вони є відносними прикметниками: мають однакове морфологічне оформлення (*п'ятий – кам'яний*), однакові відмінкові форми, категорії роду та числа (*п'ятого – кам'яного, п'ята – кам'яна, п'яті – кам'яні*). Проте в семантичному та словотворчому плані вони співвідносяться з кількісними числівниками: крім слів *перший* і *другий* усі порядкові числівники утворені від кількісних числівників (*п'ять – п'ятий, двадцять – двадцятий*).

Порядкові числівники відрізняються від прикметників тим, що вони лише позначають порядковий номер якогось предмета, тоді як прикметники характеризують предмет з боку його властивостей та якостей.

За структурою розрізняють три розряди числівників:

Прості числівники об'єднують у своєму складі непохідні (первинні) й похідні слова з однією основою, а саме: 1) назви чисел пер-

шого десятка (один – десять); 2) назви чисел другого десятка (одиннадцять – дев’ятнадцять); 3) три назви десятків (двадцять, тридцять, сорок); 4) числівник сто; 5) збірні числівники та похідні від них *двійко*, *трийко* тощо; 6) неозначені числівники; 7) дробові числівники *півтора*, *півтори*.

Розряд **складних числівників** становлять: 1) назви десятків у межах п’ятдесят – дев’яносто; 2) назви сотень (двісті – дев’ятсот);

3) дробовий числівник *півтора*. У складних числівниках другу основу становлять числівники *десять* і *сто* у відповідних формах.

Складені числівники – це аналітичні найменування, утворені з кількох простих і складних числівників: *двадцять шість*, *дві тисячі п’ятсот сорок три*. До складених належать також дробові числівники.

Морфологічні категорії числівника. У системі числівників найпоширеніше реалізується іменна категорія відмінка, представлена шістьма формами з відповідними закінченнями. До невідмінюваних належать неозначено-кількісні числівники *мало*, *немало*, *чимало* і дробові *півтора*, *півтори*, *півтора*. Морфологічна категорія роду фактично не властива числівникам. Виняток становлять числівники *один* (*одна*, *одно*, *одне*), *два* (*дві*), *обидва* (*обидві*).

Словозміна числівників. Особливості походження числівників, специфіка формування їх як окремої лексико-граматичної категорії, складна структурна організація числових назв спричинили те, що числівники мають розгалужену систему відмінювання. Умовно її можна подати як шість основних типів відмінювання:

1. Числівники **один, одна, одно (одне)** відмінюються як займенники **той, та, те: один, одно (-е) – одн-ого – одн-ому – один / одн-ого – одн-им – (на) одн-ому / (на) одн-ім; одна – одні-єї – одні-ої – одні-ій – одні-ю – одні-єю / одні-ю – (на) одні-ій.**

2. Числівники **два, три, чотири: два, дв-і – дв-ох – дв-ом – два, дв-і/дв-ох – дв-ома – (на) дв-ох; три – тр-ьох – тр-ьом – Н. або Р. – тр-ьома – (на) тр-ьох.**

До цього ж типу словозміни належать: 1) збірні числівники *двоє*, *обидва*, *обидві*, *обоє*, *тросє*, *четверо*; 2) неозначено-кількісні займенникові числівники *багато*, *небагато*, *кілька*, *скільки*, *стільки*.

3. Числівники **п’ять – двадцять, тридцять – вісімдесят** мають у непрямих відмінках однакові закінчення і становлять один тип відмінювання: **п’ять – п’ят-и / п’ят-ьох – п’ят-и / п’ят-ьом – Н. або Р. – п’ять-ма / п’ят-ьома – (на) п’ят-и / на п’ят-ьох; п’ятдесять – п’ятдесять-и / п’ятдесять-ьох – п’ятдесять-и / п’ятдесять-ьом – Н. або Р. – п’ятдесять-ма / п’ятдесять-ьома – (на) п’ятдесять-и / на п’ятдесять-ьох.** Вживання форми знахідного відмінка регулюється

іменниковою лексико-граматичною категорією істот – неістот, наприклад: зустрів *двох друзів* – прочитав *дві книжки*.

4. Числівники **сорок, дев'яносто, сто** в усіх непрямих відмінках (крім знахідного, що збігається з називним) мають закінчення -а: *сорока, дев'яноста, ста*.

5. Числівники **двісті – дев'ятсот: двісті** – *двохсот – двомстам – Н. або Р. – двомаст-ами – (на) двохст-ах; п'ятсот* – *п'ятисот – п'ятист-ам – п'ятсот – п'ятмаст-ами / п'ятюмаст-ами, – (на) п'ятист-ах*.

Слід підкреслити, що у складних числівників, які є назвами сотень, відмінюються обидві частини.

6. У складених числівників відмінюються всі компоненти як відповідні прості або складні числівники: **триста п'ятдесят вісім** – *трьохсот п'ятдесяти / п'ятдесятьох восьми / вісьмох – трьомстам п'ятдесяти / п'ятдесятьом восьми / вісьмом – Н. або Р. – трьомастами п'ятдесятьма / п'ятдесятьома вісьма / вісьмома – (на) трьохстах п'ятдесяти / п'ятдесятьох восьми / вісьмох*.

7. Дробові числівники мають змішаний тип відмінювання. Чисельник відмінюється як власне кількісний числівник, знаменник – як порядковий прикметник у множині. Якщо дріб мішаний, то назви цілих одиниць відмінюються як власне кількісні числівники: **дві треті** – *двох третіх – двом третім – дві третіх – двома третіми – (на) двох третіх; три цілих п'ять сьомих* – *трьох цілих п'яти сьомих – трьом цілим п'яти сьомим – три цілих п'ять сьомих – трьома цілими п'ятьма сьомими – (на) трьох цілих п'яти сьомих*.

9.2.1.4. Займенник

Займенники – це слова, що вказують на предмети, ознаки і кількості, не називаючи їх. Займенники об'єднуються у складі однієї частини мови на основі спільної для них функції заміщення слів-назв, які позначають предмети, ознаки і кількості.

Відповідно до спільної заміщувально-вказівної функції і різних граматичних ознак займенники поділяються на розряди за значенням і співвідношенням з іншими частинами мови.

Розряди займенників за значенням

За значенням займенники поділяються на вісім розрядів: особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні й неозначені.

До **особових** належать займенники *я, ми* (перша особа), *ти, ви* (друга особа), *він (вона, воно, вони)* (третя особа). Займенники *я, ми* вказують на особу мовця, *ти, ви* – на особу співбесідника, або адресата мовлення. Займенники першої і другої особи вказують тільки на людей. Займенники *він, вона, воно, вони* позначають особу або предмет, які перебувають поза комунікативною ситуацією.

Зворотний займенник *себе* вказує на відношення виконавця (суб'єкта) дії до самого себе, наприклад: *Роздуваючи ніздрі, як козуля, дівчинка жадібно втягувала в себе хвилюючий, солодкий дух гарячого жита* (О. Донченко). Зворотний займенник вживається тільки у формах непрямих відмінків.

Присвійні займенники вказують на належність предмета особі: *мій, наш* – першій особі; *твій, ваш* – другій особі; *свій* – будь-якій особі, що є суб'єктом дії. Вказівка на належність третій особі виражається за допомогою форм родового відмінка предметно-особового займенника *його (її, їх)*. Крім того, в українській мові вживається присвійний займенник *їхній (їхня, їхнє, їхні)*, співвідносний з третьою особою, наприклад: *Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві – хазяїн, хазяйка і їхні діти* (М. Коцюбинський).

Вказівні займенники вказують на предмети, ознаки предметів, їх кількість. До цього розряду належать *цей (оцей), той (отой), такий (отакий), стільки*. Займенник *такий* вказує на узагальнену ознаку. І виконує підсилювально-видільну функцію, виступаючи засобом увиразнення іншої конкретної ознаки: *Лан. Довгий такий та широкий дуже, що оком зідріти не можна* (В. Стефаник). Займенник *стільки* виражає тотожність кількості, названої раніше: *Ми відпочивали два тижні. Стільки ж ішли дощі*.

Означальні займенники *сам, самий, весь (увесь), всякий, кожний (кожен), інший* узагальнено вказують на ознаки предметів. Поєднуючись з іменниками – назвами істот, займенник *сам* вказує на виконання дії суб'єктом самотійно, без сторонньої допомоги: *Коні під ними самі перейшли на рись* (О. Гончар). Окремий варіант виділювально-підсилювальної функції реалізується в логічному або емоційно-експресивному наголошенні на суб'єкті або об'єкті дії чи стану, наприклад: *Навколо ліс, а перед нами сам Дніпро* (П. Тичина). Аналізований займенник виступає також у значенні «один, самотній»: *Любив бродить у полі сам і слухать коників і птиць смуглявий хлопчик...* (В. Сосяра). Займенник *весь (увесь)* вказує на повне охоплення предмета або кількох однотипних предметів дією чи ознакою: *Від усієї картини віччесь пісенним* (О. Довженко). Займенники *кожний (кожен), всякий (всяк)* дуже близькі за значенням: вони вказують на те, що виділюваний з певної сукупності предмет має яку-небудь ознаку, спільну з ін-

шими предметами сукупності: *В кожнім колосі тяжкім весняне сонце й майський грім, і літній дощ, і ночі сині* (М. Рильський); *Усякий кулик до свого озера привик* (М. Номис). Займенник *всякий* виступає також у значенні «різний, будь-який»: *Звуки теж бувають всякі – тільки треба вміти їх слухати* (Ю. Смолич). Займенник *інший* має значення «не цей, не той, протилежний чому-небудь», тобто вказує на відмінність одного предмета від подібних до нього: *Що вік, то інший світ* (М. Номис).

Питально-відносні займенники вживаються для оформлення запитання про осіб (*хто*) або предмети (*що*), про ознаки, якості чи приналежність предмета (*який, чий*), про кількість або порядок предметів при лічбі (*скільки, котрий*), а в структурі складнопідрядного речення пов'язують підрядне речення з головним як сполучні слова: *Чується... Шум океану, Луною котрого ця річка Воркоче* (М. Рильський). Питально-відносні займенники *хто, що, який, котрий* можуть вказувати на невизначену особу, предмет або якість: *Василь Іванович зразу зупинився, мов його хто сіпнув за полу* (С. Васильченко).

Заперечні займенники *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний (жоден)* указують на відсутність предметів, ознак, кількостей. Заперечні займенники виступають другим запереченням у реченні з присудком, ужитим із заперечною часткою *не*: *Ніщо не віщувало дощу* (С. Скляренко).

Неозначені займенники утворюються від питально-відносних за допомогою формантів *аби-, де-, будь-, небудь-, казна-, хтозна-, -сь* і вказують на невизначеність особи, предмета, якості чи кількісного вияву. До цього розряду належать такі займенники: *абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, хтось, щось; абиякий, деякий, який-небудь, чий-небудь, хтозна-який, хтозна-чий, хтозна-скільки, скількись, котрийсь*.

9.2.1.5. Дієслово

Дієслово – частина мови, що має категоріальне значення процесуальної ознаки і виражає його у граматичних категоріях виду, стану, способу, особи, а також числа і роду.

Частини мови сутність дієслова пов'язують насамперед з тим, що слова відповідного лексико-граматичного класу мають значення дії або стану. Але є дієслова, які вказують на різні відношення і зв'язки між предметами, явищами: а) дієслова зі значенням встановлення еквівалентності або характерних параметрів предметів (*коштувати, важити, цінуватися, відрізнятися, містити, означати*); б) дієслова зі

значенням існування, розташування предметів у просторі (*прилягати, міститися, межувати, простягатися, розкинутися*).

Система дієслівних форм

На фоні іменних частин мови дієслово виділяється складною з якісного і кількісного поглядів системою форм, об'єднаних у парадигмі дієслівної лексеми. До складу цієї парадигми входять форми виду, стану, способу, особи, числа, роду, а також інфінітив, дієприкметник і дієприслівник.

Категорія виду – це несловозмінна морфологічна категорія, яка ґрунтується на протиставленні двох значень: 1) повністю реалізованої, обмеженої граничним виявом цілісної процесуальної ознаки; 2) неповністю реалізованої, не обмеженої граничним виявом, нецілісної процесуальної ознаки. Дієслова, які мають перше значення, називаються дієсловами *доконаного виду* (*дати, зробити, написати*). Дієслова, що позначають неповністю реалізовані, неграничні ознаки, називаються дієсловами *недоконаного виду* (*давати, робити, писати*).

Склад дієслівної лексики української мови неоднорідний щодо реалізації категорії виду. Крім парновидових дієслів, що утворюють форми доконаного – недоконаного виду, існують також:

1) двовидові дієслова, до яких належить незначна кількість дієслів українського походження (*розслідувати, мовити, веліти*) і досить численна група дієслів іншомовного походження: *автоматизувати, інформувати, стабілізувати* та ін. Видові значення таких дієслів ідентифікуються у відповідних контекстах;

2) непарновидові дієслова, тобто такі, що мають значення тільки доконаного або тільки недоконаного виду. Тільки у формі доконаного виду виступають, як правило, префіксальні дієслова на зразок *заблискати, затремтіти, покивати, відиуміти, повиносити* тощо. У складі дієслів зі значенням тільки доконаного виду виділяється група префіксально-постфіксальних похідних, представлених лексемами на зразок *розговоритися, розкричатися, знаходитися, наїстися*.

Тільки у формі недоконаного виду функціонують дієслова зі значенням негативного ставлення до об'єкта (*гидувати, гордувати*), різноспрямованого руху, переміщення (*ходити, літати, їздити*), підпорядкування об'єкта (*командувати, управляти, завідувати, керувати*), фізичного стану (*морозити, лихоманити, трусити*) та ін. Не мають парадигматичних відповідників доконаного виду дієслова з префіксом *по-*, об'єднані спільним значенням повторюваної неінтенсивної дії: *покрикувати, пописувати, поблискувати* тощо.

Творення видових пар дієслів. Використовуються два продуктивні способи творення видових пар дієслів – суфіксальний і префіксальний.

Форми недоконаного виду утворюються від дієслів доконаного виду за допомогою суфіксів: 1) *-ува- (-юва-), -овува-* (повторити – повторювати, розв'язати – розв'язувати, організувати – організовувати); 2) *-ва-* (дати – давати, стати – ставати); 3) *-а-* (сісти – сідати, зберегти – зберігати).

Префіксальним способом від дієслів недоконаного виду утворюються форми доконаного виду. У переважній більшості випадків префіксальні дієслова, утворені від безпрефіксальних основ, – це слова з новими лексичними значеннями, які, отже, перебувають поза сферою творення видових пар. Тільки невелика частина префіксів, зокрема *в-, з- (с-), за-, на-, по-, при-, про-* не вносить до семантики похідних лексем додаткових відтінків, унаслідок чого формуються видові пари на зразок: *жаліти – пожаліти, в'янути – зів'янути, ненавидіти – зненавидіти*.

До непродуктивних способів творення видових дієслів належать:

1) зміна наголосу (скликáти – склікати, розрізáти – розрізати, викликáти – вікликати); 2) використання суплетивних основ (брати – взяти, говорити – сказати, ловити – піймати).

Категорія стану – дієслівна категорія, яка виражає відношення дії або стану до суб'єкта (виконавця дії або носія стану) і об'єкта (предмета, на який спрямовується дія або стан у процесі їх реалізації).

Ця категорія ґрунтується на протиставленні взаємопов'язаних дієслівних форм *активного і пасивного* стану. Форма активного стану позначає дію, джерелом якої виступає суб'єкт, формально представлений у реченні як головний член – підмет. Виконувана дія безпосередньо спрямовується на предмет, що позначається в реченні як другорядний член – прямий додаток у формі безприйменникового знахідного відмінка іменника або займенника: *Студент пише (написав, напише) курсову роботу*.

Форма пасивного стану вказує на те, що дія спрямовується на об'єкт, формально виражений граматичним підметом. Реальний же суб'єкт дії або стану з формального погляду потрапляє у позицію додатка, вираженого формою орудного відмінка або ж не названого у відповідній синтаксичній конструкції: *Курсова робота пишеться (написана, буде написана) студентом; Курсову роботу написано (було написано, буде написано)*.

Зворотні дієслова. Від форми пасивного стану, яка утворюється за допомогою постфікса *-ся (-сь)* і належить до дієслівної парадигми, потрібно відрізнити диференційований розряд зворотних дієслів. Зво-

ротні дієслова, у складі яких постфікс -ся (-сь) виконує словотвірну функцію, належать до активного стану. Вони поділяються на такі семантичні групи: 1) власне-зворотні (позначають збіг суб'єкта і об'єкта дії): *одягтися* (одягати себе), *умиватися*, *голитися*; 2) непрямо-зворотні (позначають дію, виконувану суб'єктом у своїх інтересах: *будуватися* (споруджувати будинок для себе), *пакуватися* (складати речі); 3) загально-зворотні (позначають безоб'єктний стан суб'єкта): *веселитися*, *тривожитися*, *сердитися*; 4) взаємно-зворотні (називають взаємні дії кількох суб'єктів, які одночасно є і об'єктами цих дій): *зустрічатися*, *обійматися*, *сваритися*; 5) якісно-характеризуючі (позначають типові дії-ознаки, яким підлягають предмети, матеріали): *рватися* (нитки рвуться), *битися* (скло б'ється).

Категорія способу. Спосіб – це морфологічна словозмінна категорія, яка виражає відношення процесуальної ознаки до дійсності. В українській мові розрізняють три способи дієслова: дійсний, умовний і наказовий, що протиставляються один одному за позначенням реальності (дійсний спосіб) – нереальності (умовний і наказовий способи) дії.

Дійсний спосіб позначає реальну процесуальну ознаку (дію, стан або відношення), що реалізується в одному з трьох часових планів: 1) теперішньому: *Озеро стоїть повне, в зелених берегах, як у рутв'янім вінку* (Леся Українка); 2) минулому: *По білих снах рожевії гадки тоненькі гаптували мережки, і мрії ткались золото-блакитні, спокійні, тихі, не такі, як літні* (Леся Українка); 3) майбутньому: *Вона (історія) грудьми на фініші розірве Чумацький Шлях, мов стрічку золоту* (Л. Костенко). Дійсний спосіб не має спеціальних, властивих лише йому формальних засобів. Він виражається формами особи і часу, також роду (для позначення минулих дій).

Наказовий спосіб (або імператив) виражає волевиявлення мовця, яке залежно від конкретної комунікативної ситуації набуває модальних відтінків наказу, команди, заклику, побажання, прохання, поради, застереження тощо. Парадигму наказового способу, якому не властива категорія часу, становлять прості (синтетичні) і складені (аналітичні) форми, що утворюються від основи теперішнього часу (для дієслів недоконаного виду) і теперішнього – майбутнього часу (для дієслів доконаного виду). До простих належать форми другої особи однини і першої та другої особи множини: *пиши – пишіть, читай – читайте, сядь – сядьте*. Аналітичні форми третьої особи однини і множини утворюються поєднанням частки *хай* (*нехай*) з формою теперішнього часу (недоконаний вид) і формою теперішнього-майбутнього часу (доконаний вид), наприклад: *Гей, ідіть, благодатні зливи! Випадайте, перлисті роси! Хай нап'ютьсь донесхочу ниви. Хай дівчата поми-*

ють коси (Л. Костенко). Можливі також і аналітичні форми наказового способу першої особи, наприклад: *Нехай я заплачу, нехай свою Україну Я ще раз побачу* (Т. Шевченко).

Умовний спосіб дієслова позначає вірогідний, можливий або бажаний процес, реалізація якого пов'язується з наявністю тих або інших додаткових умов, наприклад: *Якби я був скульптором, виліпив би чудесний високий отой лоб! Якби був живописцем, намалював би оті калинові щоки* (О. Гончар). З погляду вираження форма умовного способу – це аналітична структура, яка утворюється поєднанням дієслова у формі, співвідносній з минулим часом, і частки *би* (*б*): *читав би, читала б, читали б*.

Умовний спосіб дієслова традиційно кваліфікується як форма, що змінюється за числами і родами, але не має категорії часу. Однак особливість українського дієслова полягає в тому, що йому властива специфічна форма умовного минулого способу. Віднесеність вірогідної, можливої дії до минулого виражається аналітичною структурою, яка утворюється поєднанням дієслова *бути* (був, була, було, були) з формою умовного способу, наприклад: *Якби знала, що покине – Була б не любила; Якби знала, що загине – Була б не пустила* (Т. Шевченко).

Категорія часу – морфологічна словозмінна категорія дієслова, що виражає відношення процесуальної ознаки (дії, стану, відношення) до моменту мовлення. Під моментом мовлення розуміють абстрактну граматичну точку відліку, що виступає часовим орієнтиром здійснення процесу, який може: 1) бути одночасним з нею, тобто збігатися з моментом мовлення; 2) передувати їй, тобто здійснюватися до моменту мовлення; 3) наступати після неї, тобто здійснюватися після моменту мовлення. Протиставлення дієслівних форм дійсного способу щодо зазначеної точки відліку реалізується у граматичних формах теперішнього, минулого і майбутнього часу.

Теперішній час. Категоріальне значення теперішнього часу полягає у вираженні процесуальної ознаки, перебіг якої збігається з моментом мовлення. Форми теперішнього часу утворюються приєднанням до основи теперішнього часу закінчень, які одночасно виступають також морфологічними показниками особи і числа та дійсного способу. Відповідно до належності дієслова до I або II дієвідміни використовуються такі закінчення: I дієвідміна – -у (-ю) (нес-у), -еш (-єш) (нес-єш), -е (-є) (нес-є); -емо (-ємо) (нес-емо), -ете (-єте) (нес-єте), -уть (-ють) (нес-уть); II дієвідміна – -у (-ю) (мовч-у), -иш (-їш) (мовч-иш), -ить (-їть) (мовч-ить); -имо (-їмо) / -им (-їм) (мовч-имо), -ите (-їте) (мовчите), -ать (-ять) (мовч-ать).

Минулий час. Минулий час позначає процесуальну ознаку, що передують моментів мовлення. Форми минулого часу утворюються від

основи інфінітива за допомогою суфіксів *-в-*, *-л-* або нульової морфемі згідно з такими закономірностями: 1) при творенні форми чоловічого роду від основи інфінітива на голосну фонему додається суфікс *-в-* (*писа-в-в*, *говори-в-в*); якщо ж основа закінчується на приголосний, то форма чоловічого роду має нульовий суфікс (*нес-ти – ніс*, *могти – міг*); 2) форми жіночого і середнього роду, а також спільна форма множини творяться за допомогою суфікса *-л-* незалежно від характеру основи інфінітива (*зелені-л-а*, *-о*, *-и*).

Давноминулий час. У часовій парадигмі українського дієслова функціонує виразна й повноцінна з функціонального погляду аналітична форма давноминулого, або передминулого, часу. Вона утворюється поєднанням допоміжного дієслова *бути* у формі минулого часу і повнозначного дієслова у тій же формі. У складі аналітичної структури допоміжне дієслово має функцію форманта, за допомогою якого одна з двох минулих дій позначається як попередня, тобто передминула, наприклад: *Спершу був криком напустився на них, але вгамували його одразу* (А. Головка). Від давноминулого необхідно відрізнити форму минулого часу, вживану в поєднанні з частками *було*, *бувало*, що характеризують минулу дію як нерегулярно повторювану, тобто мають модальне значення, наприклад: *Зате ж було і чужі поважали наших селян* (О. Стороженко).

Майбутній час. Основне значення форм майбутнього часу – вираження процесуальних ознак, що реалізуються як дії або стани після моменту мовлення, наприклад: *Хто зна, чи вславлюсь я ділами голосними, Чи блискавицею проріжу далеч літ, – Та любо вірити, що знов земля цвістиме, І новий плід зачне, і вродить новий плід!* (М. Рильський).

В українській мові розрізняються форми майбутнього часу дієслів доконаного і недоконаного виду. Майбутній час доконаного виду – це система форм, абсолютно тотожних щодо вираження з формами теперішнього часу. Тому він кваліфікується також як теперішній-майбутній: *нес-у – принес-у*. Майбутній час недоконаного виду існує у двох значеннях: не диференційованих формах – аналітичній і синтетичній. Аналітична форма – це структура, яка утворюється поєднанням дієслова *бути* у формі теперішнього-майбутнього часу і основного дієслова недоконаного виду у формі інфінітива: *я буду говорити, ти будеш будувати*. Синтетична форма майбутнього часу, абсолютно рівноцінна з функціонального погляду з аналітичною, сформувалася внаслідок морфологізації первісно аналітичної форми, що становила єдність інфінітива основного дієслова і особово-числових форм дієслова *гати*. Із синхронного погляду в структурі цієї форми виділяються інфінітив дієслова недоконаного виду, формотворчий суфікс *-м-* і особово-чис-

лове закінчення, успадковане від допоміжного дієслова, що виступало у формі теперішнього часу: *я писати-м-у, ти писати-м-еш*.

Категорії особи і роду

Категорія особи – словозмінна категорія, що позначає зв'язок процесуальної ознаки з її носієм у дієслівних формах теперішнього і майбутнього часу дійсного способу, а також наказового способу і виражає це значення на основі розмежування трьох часткових категорій: 1-ї, 2-ї і 3-ї особи однини і множини. Дієслова минулого часу і умовного способу не мають граматичних засобів вираження особи. Синтаксичними показниками цієї категорії виступають особові займенники: *я писав, ти писав, він писав*. Такі форми називають також аналітичними особовими формами минулого часу і умовного способу. Форма першої особи однини вказує на те, що носієм процесуальної ознаки (дії, стану, відношення) є мовець; дієслово, вживане на позначення дії, яка виконується адресатом мовлення, виражається формою другої особи; у формі третьої особи дієслова виступають у тих випадках, коли вони позначають дії або стани, не пов'язані ні з мовцем, ні з адресатом мовлення, наприклад: *Посеред молоденького парку, якому ще всього один рік, біля крана чи фонтана стоять з відрами поливальниці. Вода летить у відра срібним струмком...* (О. Довженко).

Словозмінна категорія роду представлена у формах минулого часу і умовного способу, що пояснюється їх первинною дієприкметниковою природою. Вживання однієї з трьох форм роду в однині (чоловічого, жіночого, середнього) ґрунтується на узгодженні з іменником або предметно-особовим займенником: *вітер затих; гроза минула; сонце зайшло*. Якщо ж суб'єкт процесуальної ознаки виражається особовим займенником (я, ти), то родова форма дієслова минулого часу мотивується семантичним узгодженням із статтю позначуваної займенником особи: *я прийшов; я прийшла*. Фіксована форма середнього роду закріплена за безособовими дієсловами, а також особовими, вживаними у значенні безособових, наприклад: *Надворі світало; Пропало, пройшло, пролетіло, Минулося, щезло, сплигло...* (І. Драч).

Не всі дієслова мають повну особову парадигму, тобто форми першої, другої, третьої особи однини і множини. Порівнявши дієслова *хворіти* і *боліти*, можна констатувати, що перше з них вживається в усіх трьох особах однини й множини і, таким чином, характеризується повною особовою парадигмою. Що ж до другого дієслова, то відповідно до властивого йому лексичного значення воно має тільки форму третьої особи (*палець болить, пальці болять* тощо).

Окрему функціональну групу утворюють безособові дієслова:

а) бажання (хотітися, кортіти); б) міри наявності (бракувати, вистачати, ставати); в) успіху (таланити, щастити); г) фізичного стану

(морозити, лихоманити, температурити); д) на позначення явищ природи (вечоріти, світати, розвиднятися); е) дієслова на *-ся*, які керують іменниками у формі давального відмінка (сидиться, працюється, пишеться, сниться, хочеться). Вони функціонують як слова з неповною парадигмою – вживаються у формах інфінітива (*Його починає морозити*), третьої особи однини теперішнього і майбутнього часу дійсного способу (*Вечоріє; Незабаром смеркне*), середнього роду, а також у формі середнього роду однини умовного способу (*Ми не збилися б з дороги, якби так рано не стемніло*).

Форми дієслів

Інфінітив (від лат. *infinitivus* – неозначений), або неозначена форма, – це початкова форма дієслівної парадигми, яка називає дію, процес або стан поза такими морфологічними категоріями, як час, спосіб, особа і число.

Дієприкметник – це форма дієслова, у якій морфологічні значення часу, виду і стану поєднуються з прикметниковими формами роду, числа й відмінка. Дієприкметники різною мірою поєднують у своїй морфологічній і семантичній природі властивості дієслова і прикметника, а саме: 1) творяться від дієслівних основ за допомогою спеціальних суфіксів; 2) мають прикметникову словозміну, тобто форми відмінка, роду й числа, зумовлені узгодженням з відповідними іменниками.

Склад і творення дієприкметників.

1. **Активні дієприкметники** виражають ознаку предмета щодо виконуваної ним дії і узгоджуються з іменниками – назвами виконавців дій або носіїв станів: *Тимко... часто задирав голову, проводжав далеючі косинці журавлів* (Г. Тютюнник).

Активні дієприкметники теперішнього часу, які творяться за допомогою суфіксів *-уч-, юч- / -ущ-, -ющ-*; *-ач-, -яч- / -ащ-, -ящ-*, зараз є периферійними щодо морфологічної системи української мови віддієслівними похідними. Досить значна кількість давніх таких дієприкметників трансформувалася в якісні прикметники: *живучий, співучий, родючий, сидячий, лежачий, терплячий, цілющий* та ін.

Активні дієприкметники минулого часу творилися від інфінітивних основ за участю суфіксів **-ш-** (поєднувався з основами на приголосні) і **-вш-** (поєднувався з основами на голосні). Зараз такі форми існують у російській мові (*росийий, читавийий*), але не властиві морфологічній системі сучасної української мови, тому що цей парадигматичний різновид дієприкметників вийшов з ужитку. Продуктивними є активні дієприкметники, утворювані за допомогою суфікса **-л-** від інфінітивних основ неперехідних дієслів доконаного виду, наприклад: *посивіти – посивілий, набриднути – набридлий*.

2. Пасивні дієприкметники виражають ознаку за відношенням до дії, яка поширюється на інший предмет. Пасивні дієприкметники узгоджуються з іменниками – назвами об'єктів відповідних дій: *Адресовані людям вірші – найкращий у світі лист* (Л. Костенко).

Продуктивний різновид у сучасній українській мові становлять дієприкметники з нейтралізованим часовим значенням, що утворюються від інфінітивних основ перехідних дієслів за допомогою суфіксів *-н-* (*-ен-*) і *-т-*: *пояснювати – пояснюваний, пояснити – пояснений, взяти – взятий*.

3. Форми на -но, -то за походженням безпосередньо пов'язані з дієприкметниками: *виконано, зроблено, розбито, забуто*. Це морфологізовані короткі дієприкметники середнього роду з колишнім закінченням *-о*, в результаті втрати якого форми середнього роду опинилися поза парадигматичними зв'язками з формами чоловічого й жіночого роду, а також відмінковими формами однини й множини. Вони протиставляються родовим формам дієприкметників, а саме: *міст збудовано – міст збудований, сорочку вишито – сорочка вишита*. Зберігаючи предикативну функцію і маючи перфектне значення, ці форми виступають головними членами односкладних речень і становлять одне з характерних морфолого-синтаксичних явищ української мови: *Одразу ж розшуку було поставлено як слід* (Ю. Яновський).

В українській мові абсолютно переважають аналізовані форми, співвідносні з поглядом творення з перехідними дієсловами доконаного виду, які позначають дії, спрямовані на відповідні об'єкти.

Дієприслівник – незмінна дієслівна форма, яка позначає дію або стан як ознаку іншої дії або стану, зберігаючи дієслівні морфологічні категорії виду і часу.

Базою для творення дієприслівників виступають основи теперішнього часу й інфінітива. Дієприслівники теперішнього часу мають тільки форму недоконаного виду; вони утворюються за участю суфікса *-чи*: *плавають – плаваю-чи, читають – читаю-чи*. Дієприслівники минулого часу утворюються додаванням до основи інфінітива суфікса *-вши* (основа закінчується на голосний) і його позиційного варіанта *-ши* (основа закінчується на приголосний): *малювати – малюва-вши, писати – писа-вши*.

9.2.1.6. Прислівник

Прислівник – це частина мови, яка об'єднує у своєму складі клас слів із значенням ознаки дії або стану, іншої ознаки або предмета, наприклад: *швидко писати, опинитися внизу, занадто голосно розмов-*

ляти, повернення додому. Важливу морфологічну ознаку прислівника становить відсутність словозміни, крім ступенів порівняння, властивих лише одному різновидові цього класу слів.

Значеннєві розряди прислівників

1. Прислівники поділяються на *незайменникові*, або повнозначні, і *займенникові*. Незайменникові прислівники називають відповідні ознаки, характеризуються повнотою лексичних значень подібно до іменників, прикметників і дієслів. Займенникові ж прислівники лише вказують на ту або іншу ознаку, не називаючи її.

Займенникові прислівники поділяються на: 1) питально-відносні (*де, куди, коли, звідки, чому, як, поки, доки*); 2) вказівні (*там, тут, сюди, туди, тоді, так (отак)*); 3) означальні (*завжди, всюди, інколи, по-всякому, по-іншому*); 4) заперечні (*ніде, ніколи, нікуди, ніяк, нізвідки, нізащо*); 5) неозначені (*десь, де-небудь, колись, коли-небудь, кудись, куди-небудь, чомусь* та ін.); 6) особові (*по-моєму, по-твоєму, по-нашому, по-вашому, по-наськи*); 7) зворотний (*по-своєму*).

2. За лексичним значенням усі прислівники (незайменникові і займенникові) поділяються на два основні лексико-граматичні розряди: означальні та обставинні.

Означальні прислівники позначають властивості, якості, спосіб дії, інтенсивність вияву ознаки.

У складі відповідного розряду виділяють два часткові підрозряди:

– якісно-означальні, які виражають оцінку дії або ознаки і відповідають на запитання *як?*: *голосно, привітно, рішуче, тихо*;

– прислівники міри або ступеня вияву ознаки відповідають на запитання *якою мірою? скільки? у скільки разів?*; вони поєднуються з дієсловами, прикметниками і прислівниками, тобто із словами тих лексико-граматичних класів, семантику яких становить ознаковість, здатна мати різну міру чи інтенсивність вияву: *дуже старатися, ледве пересуватися, надто веселий, зовсім просто, вдовічі більше*;

– прислівники способу дії відповідають на запитання *як? яким чином?*; вони поєднуються тільки з дієсловами: *швидко бігти, рішуче заперечувати, розмовляти по-німецьки, робити найвидкуроч*;

– порівняльно-уподібнювальні відповідають на запитання *як?*: *дивитися вовком, примчати стрілою, обняти по-батьківському*.

Обставинні прислівники виражають зовнішні щодо носія ознаки місця, часу, причини, мети та інших обставин. Серед них виділяють такі часткові підрозряди:

– прислівники місця, що відповідають на запитання *де? куди? звідки?* і виражають просторову локалізацію дії або стану:

1) прислівники, що вказують на локалізацію дії або стану в просторі: *близько, поблизу, вгорі, внизу, далеко, навколо, поряд, поруч, де, тут, там*;

2) прислівники, що позначають напрям дії або руху: *вгору, вправо, вбiк, додому, здалеку(-а), звідки, звідси, сюди, туди*.

– прислівники часу, що позначають різні часткові темпоральні значення вияву ознак:

1) час, в який відбувається дія або стан: *тепер, тоді, вночі, вранці, влітку, взимку, вдень, восени, навесні*;

2) періодичність дії або стану: *щоденно, щодня, щодень, щороку, щоліта, щохвилини, щосереди*;

3) початкова часова межа дії або стану: *здавна, здавен, змолоду, зранку, зроду, споконвіку, спочатку*;

4) кінцева часова межа дії або стану: *доти, поки, досі, донині, до-тепер, довіку, повік, назавжди*;

– прислівники причини вказують на причину виконання / невиконання відповідної дії або стану: *тому, згарячу, спросоння, здуру, знічев'я, ненароком*;

– прислівники мети становлять кількісно обмежену групу лексичних одиниць, до складу якої входять, зокрема, такі слова: *навмисно(-е), напоказ, навіщо, нащо, наперекір*.

Ступені порівняння прислівників

Прислівники на -о/-е, співвідносні з якісними прикметниками, мають форми вищого і найвищого ступенів порівняння, утворені відповідно за допомогою суфіксів -и-/-иш- та префікса най- (якнай-, щонай-): *дешево – дешевше, темно – темніше, найдешевше, найтемніше*.

9.2.2. Службові частини мови

9.2.2.1. Прийменник

Прийменник – службова частина мови, яка є засобом вираження граматичного зв'язку і відповідного семантико-синтаксичного відношення між повнозначним словом, здатним виконувати функцію керування, і залежною відмінковою формою іншого повнозначного слова. Наприклад: *жити у місті, заглиблюватись у текст, розумітись у мистецтві, зошит у клітинку*.

Принципи класифікації прийменників

Структурна класифікація прийменників здійснюється на основі взаємодії структурних, синтаксичних і словотвірних ознак. Своєрідний центр у загальній прийменниковій системі становлять ***первинні прийменники***, до складу яких входять найдавніші щодо походження слова, не пов'язані із синхронного погляду дериваційними відношеннями з іншими лексичними одиницями: *без, біля, від, з-за, поміж, посеред* та ін.

Найбільший щодо кількості розряд становлять ***вторинні прийменники***. Зі структурного погляду вони поділяються на *прості й складені*. Прості похідні прийменники складаються з одного слова (*близько, вглиб, ліворуч, навколо*), тоді як складені – це своєрідні аналітичні комплекси, у яких поєднуються прості похідні й первинні прийменники (*за винятком, з метою, під час, відповідно до*).

Усі вторинні прийменники розвинулися внаслідок функціональної транспозиції відповідних форм слів повнозначних частин мови – прислівників, іменників і дієприслівників. Прийменники відприслівникового походження абсолютно переважають у складі простих вторинних. Вони пов'язані відношенням омонімії з відповідними прислівниками, вживаними у функції обставин, наприклад: *Вона сіла з шитвом близько своєї хати, шила та співала* (М. Вовчок) – відприслівниковий прийменник; *Близько хата, де дівчина Ворота одчинить* (Т. Шевченко) – прислівник. Відіменні похідні прийменники – це застигли відмінкові форми іменників *кінець, коштом, край, круг, шляхом, ціною*, що виражають відношення, співвідносні за значенням з відповідними повнозначними лексемами: *Давид ще довго сидів кінець стола і щось швидко натхненно писав* (А. Головка); *Треба там, на місці, виводити нові сорти на підставі мого досвіду* (О. Довженко). Віддієслівні прийменники *включаючи, виключаючи, (не)зважаючи на*, втратили зв'язок з дієслівною парадигмою і виступають у службовій функції із загальним значенням відношення, наприклад: *Аліна, незважаючи на свій жвавий, веселий характер, читала серйозні книжки* (О. Іваненко).

Семантичні типи прийменників

1) Просторові прийменники позначають статичну локалізацію одного предмета щодо іншого (*де? біля, всередині, поміж*), динамічну локалізацію одного предмета щодо іншого з вказівкою на вихідну або кінцеву точку поширення дії чи стану (*звідки? куди? зверху, з-за, углуб, назад*) та ін.

2) Темпоральні прийменники позначають часову локалізацію дії або стану щодо якого-небудь іншого часового орієнтира: *після, перед, тепер, наприкінці, одночасно з, протягом* тощо.

3) Прийменники причини: *з, через, завдяки, у результаті, під впливом, внаслідок, у зв'язку з, з огляду на, зважаючи на.*

4) Прийменники мети: *для, на, задля, (за)ради, з метою, в інтересах, з нагоди, з приводу, на випадок, у справах, в ім'я, на честь.*

5) Прийменники умови: *у (в), з, без, при, у випадку, у разі, за умови: Зітхне стара, при нагоді розповівши Тоні щось із тієї давньої давнини (О. Гончар); Гине безславно Самсон в самотині (Леся Українка).*

6) Прийменники допустовості: *всупереч, наперекір, незважаючи на, незалежно від, у розріз з.*

Прийменниково-відмінкові конструкції виконують також інші функції, виражаючи семантико-синтаксичні відношення, які мають значення обставин способу дії, міри і ступеня вияву дії або стану, наприклад: *розмовляти з акцентом, працювати з ентузіазмом, писати без помилок, дихати на повні груди* тощо.

9.2.2.2. Сполучники і сполучні слова

Клас сполучників утворюють службові слова, функція яких полягає у вираженні того або іншого семантико-синтаксичного відношення між повнозначно лексичними компонентами у простому реченні, частинами складного речення і окремими реченнями у складі тексту, наприклад: *Я не складав тобі ні гімнів, ні поем (М. Зеров); У синій сіняві роголиком округлим Став жовтий молодик, і ніч обводить углем Понад дорогою самотній кипарис (М. Зеров).*

Сполучники функціонують у складі синтаксичних конструкцій і входять до їх складу як органічні компоненти. Однак, на відміну від прийменників, у простому реченні вони виступають як одиниці, нейтральні щодо граматичних характеристик, зокрема відмінкових форм, а також належності до тієї або іншої частини мови відповідних повнозначно-лексичних компонентів.

За участю у вираженні семантико-синтаксичних відношень розрізняють сурядні й підрядні сполучники.

Сурядні сполучники поділяються на:

1. Єднальні: *і (й), та; ні...ні, та ні...та ні, ані...ані, ні...ані:* Запахла осінь в'ялим тютюном. Та яблуками, та тонким туманом (М. Рильський).

2. Зіставно-протиставні: *а, але й, однак, зате, проте, тільки, лише, хоч...але (зате, та), а втім, так, тим часом, як...так і, не тільки (не лише)...а (але) й, не то що...а (але):* Посріблені ліси окуталися тінню, А небосхил горить і віти золотить (М. Рильський).

3. Розділові: *або, а то, чи, а чи, хоч, чи то, то...то, не то... не то, як не...то, коли не...то, якщо не...то*: Хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися або в клуні, або в садку чи деінде (М. Коцюбинський).

Є й інші різновиди: градаційні (*а ще, а навіть, а до того ж*), приєднувальні (*та, також, і навіть, а й, та й, ще й, та ще й*), пояснювально-уточнюючі (*або, тобто, а саме, як-от*).

Підрядні сполучники виражають залежність однієї одиниці від іншої у межах синтаксичної конструкції. Вони функціонують у складнопідрядних реченнях різної семантико-синтаксичної природи і, отже, виступають засобами вираження залежності підрядного речення від головного. У такій же функції вживаються і сполучні слова, які на відміну від власне сполучників беруть безпосередню участь у формуванні внутрішньосинтаксичної структури підрядних речень, виступаючи в ролі головних або другорядних членів.

Відповідно до типів складнопідрядних речень і семантико-синтаксичних відношень між їх частинами виділяють такі функціональні різновиди сполучників і сполучних слів:

1. **З'ясувально-об'єктні**: *що, щоб, чи, як, немов (немовби), ніби, (нібито), наче (начебто, неначе, неначебто)*; *хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, доки, скільки, наскільки*: Давид відказав, що фронтів тепер нема (А. Головка); Тим часом пан поїхав до міста й пожалівся, ніби Джеря бунтує громаду (І. Нечуй-Левицький).

2. **Означальні**: *що, який, чий, котрий, хто, де, куди, звідки, коли, ніби (нібито), мов (немов, немовби), наче (неначе, неначеб, неначебто)* та ін.: Потреба краси, що жила в душі Антона, викликала у нього потребу скрізь шукати її, але дійсність давала мало (М. Коцюбинський).

3. **Часові**: *як, після того як, в міру того як, тільки (що)...як, як тільки, щойно, ледве, скоро, коли, відколи, аж поки, доки, аж доки* та ін.: Як ішла додому в житньому вінку, радо всі вітали дівчину швидко (П. Воронько).

4. **Місця** (просторово-локальні): *де, куди, звідки*: Де Болдині дрімали тихі гори, Де плавав сіверський рибалка Круть, Б'ють молоти, нові часи кують і будять лугу займище просторе (М. Зеров).

5. **Причинові**: *бо, через те що, тому що, зати́м що, тим що, оскільки*: Люблю людей землі своєї, бо й я землі своєї син (В. Сосюра).

6. **Умовні**: *якщо, як, коли, коли б, якби, аби, раз*: Коли б знав чоловік, що доля готує йому через якийсь проміжок часу, тоді б десятою дорогою обминав непевні стежки (М. Стельмах).

7. Мети: *щоб, для того щоб, затим щоб, аби*: Пили вже ту воду, пили, аж стогнали, аби тільки доказати кухареві, що їх справді тягла сюди не пуста цікавість, а невситима жага (О. Гончар).

8. Допустові: *хоч (хоча), хоч...а (але, однак, зате), хай (нехай)...але (та), дарма що, незважаючи на те що*: Противник, дарма що обважнів на панських харчах, був ще небезпечний (О. Гончар).

9. Порівняльні: *мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, як, що*: Вишні цвіли так рясно, неначе вкрив їх пухнастий сніг (Ю. Яновський).

Підрядні сполучники і сполучні слова позиційно закріплені за відповідними підрядними реченнями. Крім того, вони можуть виконувати важливу додаткову функцію, пов'язану з вираженням різних модальних значень повідомлень: вірогідності – невірогідності, реальності – нереальності, припущення тощо.

9.2.2.3. Частки

Частки – це клас службових незмінних слів, що беруть участь у вираженні окремих морфологічних форм слів, оформленні комунікативного, модального і емоційно-оцінного статусу висловлень та їх частин.

Зі структурного погляду частки поділяються на прості й складені:

1) До першого різновиду належать одиниці елементарної структури: *би (б), же (ж), бо, ні, не* та ін.

2) Складені частки – це аналітичні єдності на зразок *а то, навряд чи, всього-навсього, далеко не, до чого (ж), на що (вже), от би, ледве чи не, як не, хай би, хоч би* та ін.

За виконуваними функціями розрізняють такі різновиди часток:

1) формотворчі (*хай (нехай), би (б), бодай*) беруть участь у творенні аналітичних форм наказового, бажального і умовного способів дієслова, наприклад: *Нехай би мені хтось добренький прислав книжки і рукописи* (Леся Українка);

2) заперечні (*не, ні, ані*) виражають повне або часткове заперечення змісту повідомлення, наприклад: *Шалені темпи. Час не наша власність. Фантастика – не мріяв і Жюль Верн* (Л. Костенко);

3) стверджувальні (*так, еге, егеж, атож, аякже*) вказують на те, що зміст відповідного повідомлення відображає дійсну або ж таку ситуацію, що обов'язково має бути реалізована. Крім того, відповідні службові елементи, як і заперечні частки, мають супровідні модальні значення увиразнення, спеціального виділення того або іншого повідомлення: *Та на таке питання зауряд одказують: «еге, авжеж, аяк-*

же, любитиму дуже», – одмовила вона всміхаючись (Марко Вовчок). Заперечні і стверджувальні частки у відповідних комунікативних ситуаціях набувають функцій слів-речень;

4) питальні (*чи ж, чи не, та чи*), *хіба* (*хіба ж, та хіба*), *невже* (*невже ж, та невже*) поєднують значення питальності, виступаючи засобом оформлення відповідного комунікативного різновиду речень, і модальності, зокрема таких її виявів, як сумнів, хвилювання, здивування, непевність, недовіра тощо: *Хіба є хто на світі крилатіший за людину?* (О. Гончар);

5) модальні частки становлять найважливіший функціональний різновид службових слів аналізованого класу. Їм властивий широкий діапазон значень, пов'язаних із вираженням суб'єктивного ставлення до повідомлюваного, емоційних оцінок, безпосередніх реакцій мовця, спричинюваних відповідними ситуативно-комунікативними умовами.

У складі модальних виділяють частки зі значенням:

а) припущення, сумніву, непевності щодо вірогідності повідомлюваного (*мов, мовби, немов, немовби, немовбито, мовляв, ледве чи, наче, неначе, ніби, навряд чи* тощо): *Яка се тяжка річ ... оті приступи кашлю. Тепер мовби трошечки легше* (Леся Українка);

б) підсилення, категоричного увиразнення, спеціального виділення цілого повідомлення або окремих його частин (*та, так, аж, все, таки, уже, ще, же (ж), бо, саме, якраз, десь, якимось, куди, воно* тощо): *У мене серце аж крається, що він на згубу йде* (Леся Українка);

в) волевиявлення, спонукання до дії (*давай, давайте, годі, ну, же (ж), так* тощо): *Годі ж нудитись, складаючи руки...* (П. Грабовський);

г) переповідності, встановлення зв'язку повідомлення з його джерелом, з іншими подіями і фактами (*мов, мовляв* тощо): *Не встигла ще й поснідати, прибігла сторожова дівчина: Докія Петрівна послала, мовляв, діло якесь є* (А. Головка);

б) вказівні (*ось, осьде, он, онде, ген, от, то, ото, це, оце, воно*) виступають у дейктичній (від грец. *deixis* – вказівка) функції. Їх використовують як засоби актуалізації компонентів окремих висловлювань у відповідних мовленнєвих ситуаціях підкреслення, спеціального виділення їх, наприклад: *Ось вривається Володимир у хмари і ось виринає, знову і знов пірнає і валиться в повітряну яму* (О. Довженко).

До часток не належать зворотний дієслівний постфікс *-ся* (*сь*) (*сміятися*) і словотвірні афікси *де* (*дехто*), *-небудь* (*хто-небудь*), *будь-* (*будь-хто, будь-коли*), *-сь* (*десь*) тощо. Згадані та подібні морфеми виконують виразну словотвірну функцію і, отже, мають статус афіксальних одиниць.

9.2.3. Вигуки

Вигуки служать для вираження емоційно-вольових реакцій, звукових уявлень мовців про навколишню дійсність. Вони не належать ні до повнозначних, ні до службових слів. На відміну від повнозначних слів, вигуки не мають номінативної функції, на відміну від службових – не виконують граматичної функції зв'язку. Відповідний клас слів об'єднує у своєму складі одиниці на зразок: *агов! ох! бр! гей! геть! е-е! ех! ого! тс! тю! ух! фе! хаха! цить! брись! бух! дзінь-дзінь! ш...ш.*

Лексичний склад вигуків досить широкий. Крім одиниць з емоційною і спонукальною функцією, до цього класу належать слова прикликання та відгону тварин, спеціалізовані команди, усталені одиниці мовленнєвого етикету, звуконаслідування.

На словотворчому рівні інтер'єктиви характеризуються тим, що, не маючи похідних основ, самі часто виступають базою для творення похідних слів, зокрема дієслів: *ах! – ахати, дзень! – дзенькати.*

9.3. МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СЛІВ

Іменник. 1. Частина мови. 2. Початкова форма (називний відмінок однини). 3. Власна чи загальна назва. 4. Назва істоти чи не істоти. 5. Рід. 6. Число. 7. Відміна. 8. Відмінок. 9. Розряд (конкретний, абстрактний, речовинний та ін.) 10. Яким членом речення є? 11. Функції іменника у тексті (номінативна, описова, оцінна, емоційна, символічна, конкретизуюча).

Прикметник. 1. Частина мови. 2. Початкова форма (називний відмінок чоловічого роду, однина). 3. З яким іменником зв'язаний? 4. Рід. 5. Число. 6. Відмінок. 7. Розряд (якісний, відносний, присвійний). 8. Повна чи коротка форма. 9. Яким членом речення є? 10. Функції прикметників (виражальна, конкретизуюча, образна).

Займенник. 1. Частина мови. 2. Початкова форма (називний відмінок). 3. Особа. 4. Число. 5. Відмінок. 6. Рід (для займенників 3-ї особи однини). 7. Розряд. 8. Яким членом речення є?

Дієслово. 1. Частина мови. 2. Початкова форма (неозначена форма). 3. З якими словами в реченні зв'язане? 5. Вид. 6. Стан. 7. Спосіб. 8. Час. 9. Число. 10. Особа. 11. Рід (для дієслів минулого часу). 12. Яким членом речення є? 13. Роль у тексті (виражальна, динамічна, емоційно-оцінна).

Дієприкметник. 1. Частина мови. 2. Початкова форма (називний відмінок чоловічого роду, однина). 3. З яким іменником зв'язаний?

4. Активний чи пасивний. 5. Рід. 6. Число. 7. Відмінок. 8. Повна чи коротка форма. 9. Яким членом речення є?

Числівник. 1. Частина мови. 2. Початкова форма (називний відмінок). 3. Рід для числівників *один, два*. 4. Розряди (кількісний, збірний та ін.; простий, складний, складений). 5. Яким членом речення є?

Прислівник. 1. Частина мови. 2. Займенниковий (вказати вид) чи незайменниковий. 3. Означальний чи обставинний (вказати вид). 4. Яким членом речення є?

Джерело інформації:

Сучасна українська літературна мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. – 3-тє вид., допов. – К.: Вища шк., 2002. – С. 281–428.

10. СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

Синтаксичний аналіз тексту дає характеристику моделей речень за способом висловлювання та за їх структурою, виявляє типи словосполучень, встановлює відношення і зв'язки між членами речення тощо, а також подає частоту використання структурних типів речень.

10.1. СИНТАКСИС. ПОНЯТТЯ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА РЕЧЕННЯ

Синтаксис (грец. *syntaxis* – побудова, поєднання, порядок) – розділ граматики, що вивчає систему синтаксичних одиниць і правила їх функціонування.

Термін «синтаксис» застосовують і щодо синтаксичної будови мови. Синтаксис мови – це сукупність наявних у мові закономірностей, що зумовлюють побудову та функціонування синтаксичних одиниць.

Словосполучення – це мінімальне граматично пов'язане об'єднання слів, основною функцією якого є номінативна.

Реченням зветься граматично й інтонаційно оформлена цілісна мовна одиниця, яка є основним засобом формування та вираження думки. Тобто основною функцією речення є комунікативна.

10.2. ТИПИ РЕЧЕНЬ

Залежно від кількості предикативних одиниць речення поділяються на **прості** та **складні**, які розрізняють за кількома ознаками:

– прості речення складаються з мінімальних синтаксичних одиниць і словосполучень, а складні – з двох і більше простих речень;

– з формально-синтаксичного погляду прості речення складаються з однієї предикативної одиниці, складні – з двох і більше;

– у простому реченні основним є предикативний зв'язок між підметом і присудком, у складному реченні – підрядний і сурядний зв'язки, напр.: *Незабаром подали вагони, але пасажирів ще не випускали з вокзалу* (Л. Смілянський); *Редактор може з'явитись у редакції лише тоді, коли вже треба підписувати номер до друку* (О. Гончар).

За метою висловлювання та експресією розрізняють:

Розповідні речення містять повідомлення і опис різних явищ і фактів дійсності; їм властива специфічна розповідна інтонація, що підвищується на найважливішому для повідомлення слові й у кінці

речення знижується. Є найпоширенішим типом простого і складного речення: *Серед широких та розлогих степів, на вільнім просторі, вирощував Івась свою молоду силу* (Панас Мирний); *Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрублакитним шляхом, – мені здається, що бачу душу поета* (М. Коцюбинський).

Питальні речення містять запитання, яке вимагає відповіді від співрозмовника. Засобами вираження питання є питальна інтонація, питальні займенникові слова, питальні частки, порядок слів, за яким слово, що виражає питання, переноситься на початок речення: *Кажуть, ти вчора Мотоциклом гаяв по степу?* (О. Гончар); *Значить, Андрій Петрович так і не сказав?* (В. Кучер); *Сину мій Максиме! Чи ти чуєш свою матір стару?* (М. Стельмах).

Питальні речення, з огляду на тип питання і характер передбачуваної відповіді, поділяють на загальнопитальні і частковопитальні.

Загальнопитальні речення передбачають ствердну чи заперечну відповідь (так; ні). **Частковопитальні речення** орієнтовані на отримання часткової інформації. Ці речення називають власне питальними, у них мовець спонукає до відповіді на поставлене запитання, напр.: *Марфо, дівчинко, що з тобою?* (Л. Костенко). **Невласнепитальні конструкції** виражають риторичне ствердження чи заперечення, тобто не вимагають відповіді на поставлене запитання: *Чи є кращі між квітками та над весняні? Чи є кращі в життю літа та над молодії?* (Леся Українка).

Спонукальні речення виражають волевиявлення: наказ, заклик, прохання, вимогу, побажання тощо. Типовими засобами вираження спонукування виступають дієслівні форми наказового способу: *Чоловіче мій, запрягай коня!* (Л. Костенко); *Ану встаньте, пройдіться до вікна й назад* (А. Дімаров). Поширеними є спонукальні конструкції з інфінітивом у функції імператива: *Негайно виконати завдання!*; еліптичні конструкції: *Світла, тату! Світла!* (Марко Вовчок); слова-речення: *Цить! Гайда! Геть! Тихіше!*

Бажальні речення виражають модальність бажальності. Головними засобами вираження бажальності є умовні форми дієслів та інфінітиви з часткою *би* (*б*): *Хотіла б я піснею стати у цюю хвилину ясну* (Леся Українка); *Долетить би мені* (В. Сосюра).

За характером відношення до дійсності речення поділяють на:

Стверджувальні – речення, в яких стверджується те, що висловлюється про предмет мовлення (думки).

Заперечні – речення, в яких заперечується якась ознака чи явище дійсності.

Усі типи речень за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні, бажальні) можуть бути стверджувальними: *Ходила яблу-*

ня і стукала у вікна (Л. Костенко); Рідна мова в рідній школі! Що нам ближче, і миліш, і дорожче в час неолі?! (О. Олесь); Сестрице, пошануй! (Леся Українка). Трапляються стверджувальні речення із запереченням, це передусім риторично-питальні речення: *Хіба цього не може бути в кожного?* (Б. Грінченко); речення з повторюваною часткою **не**: *Я не можу про це не сказати*.

Заперечні речення поділяють на загальнозаперечні і частковозаперечні. У загальнозаперечних реченнях у складі присудка наявна частка **не**: *Дороги не мають воріт* (П. Загребельний). У частковозаперечних реченнях заперечна частка вживається при підметі та другорядних членах речення: *Світили в хаті не смальцем або олією, а якимись тонкими лучинами* (Панас Мирний).

Залежно від наявності або відсутності головних членів виділяють поширені та непоширені речення: **непоширені** складаються лише з головних членів речення, **поширені** містять головні та другорядні члени.

За наявністю одного або двох головних членів розрізняють двоскладні та односкладні речення. **Двоскладним** зветься речення, в якому є суб'єкт і предикат. **Односкладне** речення має лише один головний член із залежними від нього словами або без них.

Серед односкладних речень розрізняють означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, інфінітивні, безособові та номінативні.

В **означено-особових** реченнях головний член виражений дієсловом у формі першої чи другої особи однини або множини. Для цих речень характерне перенесення акценту з виконавця дії на дію: *Хочу тебе цілувати. Рятуюнок / Є в поцілунках від смерті. Бери / Келих негайно, бо звітріє трунок – / Більше на нього не буде пори*. (Д. Павличко).

Неозначено-особові речення характерні тим, що виконавець дії не називається з якихось причин, невідомий або не становить інтересу. Головний член у таких реченнях являє собою дієслово в третій особі множини: *Подійкували про можливий прихід військ Наливайка* (І. Ле); *З лікувальною метою використовують насіння гірчиці*.

Узагальнено-особовим зветься односкладне речення, головний член якого позначає повторювану, властиву кожному суб'єктові дію або стан. Такі речення містять узагальнені судження, вживаються в основному в розмовному мовленні, у народній творчості (здебільшого в прислів'ях та приказках): *У ліс дров не возять, а в колодязь води не ллють; Любов не пожежа, а загориться, то не погасиш; На чужій стороньці поклонися й ворононьці*.

Інфінітивні речення застосовуються в офіційно-діловому стилі та публіцистиці для відтворення рішучості, категоричності, наказовості:

Верховна Рада України постановляє: 1. Закон України «Про державний кордон України» ввести в дію з дня його опублікування.

2. Доручити Кабінетові Міністрів України розглянути питання щодо правового оформлення кордонів України з суміжними державами (газ.).

Безособові речення – це речення, в яких дія або стан не співвідносяться із суб'єктом. Головний член у таких реченнях виражається безособовим дієсловом (*вечоріє, смеркає, морозить*), дієсловом у безособовій формі (*не спиться, хилить на сон, знесло водою*) та дієслівними формами на -но, -то (*зроблено, розпочато*). У безособових реченнях наголошується на результаті дії, на незалежності певного стану, в якому перебуває людина, від її волі, на об'єктивності природних процесів: *Визначено структуру такої картини, що спирається на принципи атомізму, невичерпності матерії, ідеї поля, принципу доцільності і включає широке коло теорій.*

Номінативні речення від інших односкладних відрізняються тим, що роль головного члена в них виконує іменник або інша субстантивована частина мови в називному відмінку: *Освіта. Священна любов до науки, до шкільництва супроводжувала наш народ на всьому шляху тернистого поступу українства.* Дуже широко використовують номінативні речення в описах картин природи. Такий спосіб викладу допомагає виділити кожен деталь, відтінити кожен грань баченого чи уявного:

Розлогі верби. Затішок і тіні.

Під ними тихо плещеться ріка,

І дівчина замріяна й струнка

Стоїть на березі у сонячній промінні. (В. Симоненко)

10.3. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Залежно від характеру синтаксичних відношень між окремими граматичними центрами складні речення поділяються на складнопідрядні, складносурядні та безсполучникові.

Складносурядні речення – речення, частини яких поєднуються сурядним зв'язком і є синтаксично рівноправними: *Вночі спадали хмари куряви і затихав Путивль* (П. Воронько); *В провулках поміж тинами клубочилася темрява, але небо було світле й зоряне* (Г. Тютюнник).

Згідно із загальною типологією складного речення до складносурядних слід відносити лише сполучникові структури, предикативні частини яких поєднані сполучниками сурядності (*про розряди сурядних сполучників див. розділ «Сполучники і сполучні слова»*).

Складнопідрядними звуться складні речення, синтаксичні центри яких (разом із залежними від них другорядними членами) пов'язуються між собою підрядним синтаксичним зв'язком: *От тільки не зеленіє за хатою вишневий садок, що його неодмінно намалював би маляр, чи не цвітуть буйним цвітом рожі аж під саму стріху, які так щедро наляпав би він фарбою* (А. Головка). Частини складнопідрядних речень синтаксично нерівноправні: синтаксично незалежна частина є головною, синтаксично залежна – підрядною. Це чітко визначається за синтаксичними засобами зв'язку: у підрядній частині завжди наявний показник її несамостійності – підрядний сполучник чи сполучне слово (*про розряди підрядних сполучників див. розділ «Сполучники і сполучні слова»*).

Безсполучникові речення – це речення, частини яких об'єднуються в єдине структурно-семантичне ціле інтонаційно, без допомоги сполучників і сполучних слів.

Частина безсполучникових речень співвідносна зі складнопідрядними: *Чоловіки, в кого є худобина, обкошують осоку навколо куців – правління дозволило* (Г. Тютюнник). Інші співвідносяться зі складносурядними реченнями: *Рипіли вози, висла над Україною прощальна пісня, падала в холодні тумани, тягнулись валкою сімсот сімей козацьких ізгоїв у Білгород присягати на вірність сусідові...* (Р. Іваничук). Але є конструкції, що становлять яскраво виражену безсполучниковість, їх важко пов'язати з якимось із двох згаданих типів речень. Поширені такі конструкції в розмовному мовленні, відтінок розмовності вносять вони і в інші стилі, зокрема в художній та публіцистичний: *Ящірка перебігла обніжок, дикі бджоли гудуть медом, ховрашок свистить, цвіркунці одно пиляють у свої скрипки* (Ю. Яновський).

Складні речення найуживаніші в книжній мові. Але це твердження не можна вважати абсолютним, бо вони властиві й розмовному мовленню і не мають обов'язково стилістичного забарвлення книжності. Ідеться лише про те, що в книжних стилях цьому типові речень віддається перевага, оскільки складні речення найкраще узгоджуються з такою рисою книжного мовлення, як логічність та інтелектуальність. Вони є тим синтаксичним засобом, який дозволяє найкраще висловити й оформити складні логіко-поняттєві зв'язки. Наприклад, науковому мовленню, що потребує аргументації авторської думки та виявлення причиново-наслідкових зв'язків, властивіші причинові й наслідкові підрядні речення, а художньому – часові та обставинні; означальні широко живаються в різних стилях.

10.4. УСКЛАДНЕННЯ РЕЧЕНЬ

10.4.1. Однорідні члени речення

До однорідних належать члени речення, які виконують однакову синтаксичну функцію щодо спільного для них члена, з яким вони граматично зв'язані. Спосіб однорідності при вираженні різноманітних ознак, дій, станів, указівок на предмети надає мовленню виразності, підкреслює ці дії, ознаки, стани та означувані предмети.

Однорідність є одним з типів ускладнення (поряд з відокремленням, вставними і вставленими конструкціями тощо). А ускладнення – дуже важливий чинник семантики й синтаксичної будови речення, що дає можливість використовувати його як стилістичний засіб: *А над усім широким світом, над заштрихованими лісами, над першою прозеленню полів, над повеселілими луговинами, над пригнутими вербами, над приниклим птаством, над вінчиками цвіту і над двома простими й добрими людьми димів надійний дощ* (М. Стельмах).

Однорідні члени речення являють собою згортання більших структур у менші: це об'єднання кількох підметів навколо одного присудка, кількох присудків навколо одного підмета, кількох означень навколо одного означуваного слова тощо.

Специфіка однорідного ряду дає можливість застосовувати конструкції з однорідними членами речення в усіх сферах мовлення. У нехудожніх стилях однорідність має переважно класифікаційний характер. Однорідні члени тут мають і спеціальне оформлення у вигляді переліку з використанням нумерації (особливо це стосується офіційно-ділового стилю): *У територіальному морі і внутрішніх водах України Прикордонні війська України при виконанні покладених на них завдань щодо іноземних і українських невійськових суден мають право: 1) запропонувати судну показати національний прапор, якщо його не піднято; 2) запропонувати судну змінити курс, якщо він веде в закритий для плавання район; 3) зупинити судно і провести його огляд, якщо воно не відповідає на сигнал опиту* (Відомості ВР України).

При творенні класифікаційних систем однорідний ряд має відповідати певним логічним вимогам, дотримання яких у такому разі є неодмінною умовою. Класифікація має відбуватися на одній підставі: не слід уживати як однорідні ті слова, що виражають різнопланові, тематично не пов'язані поняття. Не можна, наприклад, писати в одному реченні *«Приділяється багато часу вивченню фізико-математичних дисциплін, хімічного складу молока та проблемам естетичного виховання»*.

Велика роль у системі семантико-стилістичних можливостей однорідності належить *узагальнювальному слову*. Воно має бути ідеальним вмістищем, у яке можна вкласти все, про що йдеться в однорідному ряді. Узагальнювальне слово є одним із прийомів організації позамовного матеріалу. Вибір його залежить від стилістичних настанов твору, від індивідуальної манери автора. У науковому й офіційно-діловому стилях у ролі узагальнювальних слів використовуються родові поняття, які семантично охоплюють уміщені в однорідному ряді види: *Діалектизми – своєрідні елементи місцевих говорів, які зустрічаються в літературній мові. Розрізняють діалектизми: фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні, семантичні, фразеологічні, акцентологічні* (підручник).

10.4.2. Відокремлені члени речення

З граматичного погляду відокремлення являє собою виділення тих чи тих членів речення. У стилістичному плані це явище ґрунтується на посиленні ролі другорядних членів речення в певній позиції за допомогою інтонації, наголосу та інших засобів. Виділення надає відокремлюваному нових відтінків.

Відокремленим можуть бути означення, обставини, дієприкметникові та дієприслівникові звороти й інші складові синтаксичних одиниць.

Відокремлення буває обов'язкове (зумовлене специфікою конструкції) і факультативне, що його здійснює автор, з волі якого посилюються, підкреслюються, наголошуються або послаблюються, применшуються певні відтінки значень. Обов'язково відокремлюється, наприклад, дієприслівниковий зворот (незалежно від місця в реченні), дієприкметниковий зворот, коли він стоїть після означуваного слова: *В долині забурчала машина і, підмиваючи низькі хвилі просвітленого рожевого туману, з натугою піднялась на шлях.* (М. Стельмах); *Усе це йшло і від козацької родової гілки, і від Шевченкового вогню, та головне, звичайно, від кришталевої чистоти сумління, приголомшеного відкритою Б. Грінченком ще замолоду гіркою правдою про історичну долю рідного українського народу* (журн.).

У науковому та офіційно-діловому стилях факультативне відокремлення майже відсутнє. Тут основна роль належить відокремленню обов'язковому, яке не є стилістичним засобом, прийомом вираження. У цих стилях відокремлення виступає здебільшого як деталь повідомлення, що пояснює, уточнює, конкретизує зміст інформації. Для мови художньої літератури характерне факультативне відокрем-

лення. Тут воно цілком залежить від волі, смаків, уподобань автора, тому набуває часто незвичайних, несподіваних форм. Засобом створення такого відокремлення є не лише інтонація, а й незвичний порядок слів: *Сонце низько стоїть на заході між білими й сизими хмарками, червоне, як жар, мов розпечене в жару залізо, без проміння, тільки ніби в сяєві од жару* (І. Нечуй-Левицький).

Особливо великі виразові можливості мають відокремлені одиниці прикладкового типу. **Прикладка** – це означення, що виражається іменником і узгоджується з означуваним словом у відмінку.

У нехудожніх стилях відокремлені прикладки вживаються у зв'язку з потребами стислішого й компактнішого висловлення, яке характеризується чітким розмежуванням головних і другорядних думок. Відокремлення дає можливість у лаконічній формі навести додаткові відомості. В офіційно-діловому й науковому стилях, у науково-популярних та науково-навчальних текстах прикладки, як правило, не мають емоційного забарвлення: *М. І. Костомаров, історик і український письменник, професор Київського університету, був одним з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства – таємної політичної організації, до якої належав і Тарас Шевченко* (журн.). Різновидами уточнювальної прикладки в науковому стилі є конструкції, що приєднуються до пояснюваного іменника за допомогою сполучників *або, чи, тобто*. Вони, як правило, поширені й використовуються для розкривання значення наукових і технічних термінів, а також іншомовних слів.

В офіційно-діловому мовленні, зокрема в діловому листуванні, вживається відокремлена прикладка при займенниках: *Ми, офіцерська сім'я, чотири роки тому переведені на службу в Приморський край. На жаль, тоді ніхто не питав чиєїсь думки, був наказ* (газ.). Такого типу прикладки є й у публіцистичному стилі: *Маємо йти масово до землі. Вона, лише вона – вічна годувальниця людства – порятує нас* (журн.).

10.4.3. Вставні і вставлені конструкції

Модальність можна передавати по-різному: за допомогою дієслівних форм і категорій, інтонаційними видозмінами тощо. Але найкращий засіб для відтворення цієї граматичної категорії – **вставні слова**. Вони не мають формального зв'язку з реченням чи його складовими. Розташовані вставні слова, як правило, на початку речення або в середині його, дуже рідко в кінці.

Для наукового й офіційно-ділового стилів найхарактернішими є вставні слова, що вказують на відношення між частинами тексту (*поперше, отже, таким чином, насамперед, нарешті*), передають ставлення до способів висловлення думки (*імовірніше, іншими словами, точніше*), зазначають джерело повідомлення (*на думку вченого, за даними дослідю, за результатами аналізу*), пом'якшують категоричність висновків і порад (*як відомо, припустімо*), дають раціональну або (рідше) емоційну оцінку інформації (*поза сумнівом, напевне, мабуть, можна погодитися; на жаль, на щастя*): *Отже, чужоземні монархи трактували Україну, незважаючи на договір 1654 року, як окрему від Москви державу, а гетьмана – як самостійного її керівника* (О. Апанович).

Особливо широко вживаються вставні слова в розмовному мовленні, надаючи йому емоційної насаженості та експресії: *Можже, тут позиції були та мою хату снарядом рознесло або спалило? – Та ні, каже селянин, – такого не було. Правда, проходили якось цигани через село та в Хоми Негуляйвітренка коня вкрали. Ото і вся позиція. А так усе спокійно»* (Григорій Тютюнник).

Вставлені конструкції, на відміну від вставних, мають синтаксичний зв'язок з реченням або з одним із його компонентів. Вони не виражають модальних значень, не вказують на джерело повідомлення, тому не можуть бути на початку речення. У науковому стилі та його різновидах ці конструкції є засобом уточнення й роз'яснення, додаткового повідомлення. Можуть містити побіжні зауваження та коментарі, що з'являються в ході висловлення думки: *Незалежно від принципової різниці (принцип історичних прав і принцип реальних етнографічних та будь-яких інших відносин) це має дуже суттєве значення...* (М. Грушевський); *Пересуваючись на захід, Сонце надвечір спускається щораз нижче і, нарешті, ховається за горизонтом – так називається, лінія, яка розмежовує видимий край Землі і неба* (С. Всехсвятський, В. Бондарчук).

10.5. ПОРЯДОК СЛІВ

Українська мова належить до мов з вільним порядком слів. Наприклад, з речення «Слава Шевченка вийшла далеко за межі України», переставляючи його компоненти, можна зробити багато варіантів. Але вільність порядку слів не виключає правил, що регулюють розташування членів речення. Кожне переставляння пов'язане з більшою чи меншою зміною значення. Порядок, слів виконує синтаксичну й стилістичну функцію: *Я побачив сина вчителя* (тобто маю знайо-

мого вчителя і побачив його сина) и *Я побачив учителя сина* (пішов до школи, де вчиться мій син, і побачив його вчителя); *Тихий світанок* – односкладне, номінативне речення; *Світанок тихий* – двоскладне речення з опущеним дієсловом-зв'язкою. У розглянутих прикладах порядок слів має синтаксичне значення, він є одним із засобів з'ясування синтаксичних відношень між словами. Стилїстична функція порядку слів полягає в тому, що переставляння членів речення викликає додаткові вирази відтінки, змінює експресивну роль того чи іншого компонента.

Розрізняються прямий (звичайний) порядок слів і зворотний. При **прямому порядку** слів група підмета, як правило, стоїть перед групою присудка, узгоджене означення перед означуваним словом, неузгоджене означення – після. Прямий порядок слів характерний для наукового, офіційно-ділового та публіцистичного стилів (хоч у деяких термінологічних системах, наприклад, у ботанічній, є елементи зворотного порядку слів: *костриця лучна, деревій тисячолістий, жовтець багатоквітковий*).

Зворотний порядок слів (*інверсія*) застосовується в художньому та розмовному стилях. При інверсії найбільша увага зосереджується на тому члені речення, який виноситься на початок чи кінець. Інверсія створює багаті стилістичні можливості, але використання їх потребує авторської вправності.

10.6. ТЕКСТ І ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

10.6.1. Сутність тексту

Упродовж тривалого часу речення вважали найбільшою синтаксичною одиницею. У сучасній лінгвістиці актуальним стає дослідження цілісного мовлення як окремої синтаксичної одиниці, свідченням чого є спроби мовознавців увести до системи синтаксичних одиниць пряму мову, абзац, текст тощо. У мовленні речення, хоч і виражають певний зміст, є лише елементами складніших утворень. Тому рівень тексту вважають найвищим ярусом синтаксису і всієї мовної системи. Поглиблений інтерес до проблем зв'язного мовлення зумовив виникнення нової галузі мовознавства – лінгвістики тексту. Очевидно, правильне трактування речення як основної синтаксичної одиниці і найбільшої одиниці в мовній системі, а тексту і його одиниць як категорій мовлення.

Текст (від лат. *textus* – зв’язок, поєднання, тканина) – об’єднаний за змістом і граматично писемний чи усний мовленнєвий масив, основними властивостями якого є зв’язність і цілісність.

За всього різноманіття підходів до визначення тексту у всіх дефініціях ураховують такі його спільні ознаки, як цілісність, зв’язність, структурна організованість, завершеність. Більшість лінгвістів вважають речення вищою одиницею структури мови і нижчою (вихідною) одиницею структури мовлення. Очевидно, можна погодитися з авторами «Русской грамматики» (1980), що текст являє собою організований на основі мовних зв’язків і відношень відрізок мовлення, який з погляду змісту об’єднує синтаксичні одиниці в певне ціле; що відсутні строгі граматичні правила для встановлення його меж, і він може бути як коротким, так і досить об’ємним; крім того, в багатьох випадках його можна членувати на достатньо самостійні частини. Отже, реальною одиницею тексту є мінімальний словесний масив, що складається з послідовно розміщеної сукупності речень, об’єднаних у тематичну і структурну цілісність. А вже ця одиниця поділяється на конкретні речення, що її утворюють. Деколи така мінімальна одиниця може збігатися з реченням.

Одиницею тексту є складне синтаксичне ціле, яке в сучасному мовознавстві називають ще надфразною єдністю.

10.6.2. Складне синтаксичне ціле

Складне синтаксичне ціле (надфразна єдність) – відрізок мовлення з двох і більше речень, об’єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію.

Речення, які належать до складного синтаксично цілого, різні за своєю структурою, вільно поєднуються одне з одним передусім змістом. Зв’язки між такими реченнями називають міжфразовими. Вони здійснюються за допомогою лексичної послідовності, а також спеціальних синтаксичних засобів. Складному синтаксичному цілому властива єдність думки, вислову, теми, суб’єктивно-модального забарвлення. Це цілісне утворення, в якому зв’язок окремих речень зумовлюється ставленням мовця (автора) до висловлюваного. Воно характеризується і специфічною ритмомелодійною оформленістю: паузи між окремими реченнями в ньому коротші, ніж паузи між блоками речень.

Отже, в одному складному синтаксичному цілому поєднуються речення з відносною завершеністю теми (мікротеми), семантичним і синтаксичним зв’язком компонентів, у ньому виділяється зачин

(початок думки, теми – перше речення), середня частина (розвиток, виклад теми) і кінцівка, що становить підсумок усього вислову (теми).

Складне синтаксичне ціле не можна ототожнювати з абзацом. *Абзац* – це частина тексту між двома відступами (діалогічна і монологічна мова). Абзац не має особливого синтаксичного оформлення і може складатися з одного речення.

Засобами зв'язку компонентів складного синтаксичного цілого є передусім семантична пов'язаність речень, єдність їх змісту, а також лексичні, морфологічні, синтаксичні та ритмомелодійні засоби.

1. Лексичні засоби. Це повторення слів, уживання особових і вказівних займенників, займенникових прислівників тощо: *Шахай, попередивши свою жінку про вранішній виступ із села, спав тихо, наче й не спав зовсім. Снів фантастичних і нереальних він не знав. Така була його вдача. Сонце сідало на ланах десь унизу. Стрімкі скелі вставали перед ним і його військом. Ось їде він кам'яною дорогою, тільки підкови вибивають іскри. Шлях лежить перед ним довгий і все нагору* (Ю. Яновський). У цій надфразній єдності змістовою домінантою є прізвище персонажа Шахай та його займенникові відповідники.

2. Морфологічні засоби. Це співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків: *Так і не знайшовши відповіді, Тихін опустився на камінь й потягнувся руками до джерела. Набрал у пригоршні холодної до ломоти в зубах вологи. Довго пив. Затим з його рук пив, робив передих і знову пив хлопчик* (К. Пісоцький). Присудки в наведеній конструкції виражені дієсловами минулого часу, що зумовлює взаємопов'язаність цих речень.

3. Синтаксичні засоби. До них належать порядок слів і речень, паралелізм побудови окремих речень тощо: *Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Караташ. Він тільки що підголивсь шматком старої коси, і підголена борода біліла проти запеченого лиця. Семен йшов купатись. Подихав свіжий вітерець; по ставку плигали маленьк хвилі і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води* (М. Коцюбинський). У наведеній надфразній єдності широко представлений паралелізм структури речень, однотипність речень, які є двоскладними повними.

10.6.3. Міжфразові зв'язки

З огляду на спосіб зв'язку між реченнями розрізняють два структурні типи складних синтаксичних цілих: з ланцюжковим (послідовним) і паралельним зв'язком компонентів.

1. Складні синтаксичні цілі з *ланцюжковим зв'язком* компонентів найпоширеніші у мовленні. За такого зв'язку розгортання думки відбувається послідовно, кожне наступне речення доповнює попереднє; засобами зв'язку між реченнями є лексичні повтори, займенники, займенникові прислівники тощо. Найбільш самостійним є перше речення, наступні речення послідовно «чіпляються» одне за одне: *Тіж учителі говорили, що з Тимка вийде художник. Він справді непогано малював. Однак вчитися далі не хотів. Після одного зимового надвечір'я. Тоді з городу він спостерігав захід, захмарений, з льодовою сизістю, яка внизу переходила в похмуру, що поволи наближала обрій, темінь. Од неї в Тимка вповзала відлюдькуватість лютневої ночі, на яку безнадійно щось очікувало* (Г. Штонь).

2. Складні синтаксичні цілі з *паралельним зв'язком* характеризуються тим, що між реченнями однорідного складу чи подібної будови зв'язки дуже близькі до тих, що наявні між частинами складносурядних і безсполучникових складних речень з однорідними частинами. Таким реченням властива відносна самостійність. Вони поєднуються передусім семантично, але певну роль відіграє і співвідношення видочасових форм дієслів-присудків. Ними передаються незалежні одна від одної події, які відбуваються одночасно: *Сергій брів посеред величезного кривого поля. Летіли над ним птахи. Сергій сміявся, беззвучно реготів, відчуваючи, що скинув із душі важкий, ніби камінь, страх. Ще запліталися ноги од тієї ваги, але йти вже було легше* (В. Тарнавський). Паралелізм зв'язків ґрунтується на семантичних відношеннях переліку, зіставлення, протиставлення, що часто супроводжуються структурним паралелізмом частин.

У межах одного складного синтаксичного цілого можуть поєднуватися ланцюжковий і паралельний зв'язки компонентів: *Повівав холодний вітрець. З краю неба насувались білі, наче молочаї, хмари. Разно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька, і сани йшли в затоки. На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Вітер дужчав. Насували снігові хмари і оповили небо. Сонце сховалось за хмари. Посипав сніжок. Василько вйокнув на коні, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними* (М. Коцюбинський). У першій частині надфразової єдності наявний паралельний зв'язок ком-

понентів; кінцівка цього складного синтаксичного цілого репрезентує послідовний семантичний зв'язок його складових одиниць.

10.6.4. Основні функціональні типи мовлення

Тип мовлення є одним з вирішальних чинників, що визначають структуру тексту. Найважливішими типами монологічного викладу матеріалу є розповідь, опис і роздум (міркування).

Тип мовлення зумовлений комунікативними призначенням висловлювання. Якщо мовець ставить своїм завданням повідомити про послідовний розвиток певних подій, текст набуває форми *розповіді*. Якщо мета мовця – сформулювати в адресата уявлення про якийсь об'єкт, його зовнішній вигляд, він створює *опис*. Маючи намір довести або заперечити якісь тези, розкрити зв'язки між явищами дійсності, мовець використовує *роздум*. Будь-яке комунікативне призначення тексту не може не позначитися на всій його структурі: кожне висловлювання має бути побудоване так, щоб зміст усіх речень становив у підсумку опис одного предмета, розповідь про одну подію, обдумування однієї тези, тим самим забезпечуючи висвітлення теми й головної думки.

Типи мовлення – опис, розповідь, роздум – у сучасній лінгвістиці визначаються як функціонально-змістові види мовлення, які сформувались у мові для реалізації того чи іншого узагальненого, типізованого, змістового значення. Уся різноманітність змісту висловлювань може бути зведена до трьох видів:

- світ у статиці (висловлювання реалізується у формі опису);
- світ у динаміці (висловлювання реалізується у формі розповіді);
- світ у причиново-наслідкових зв'язках (висловлювання реалізується у формі роздуму).

Опис предмета створюється, щоб схарактеризувати предмет (істоту чи неістоту), тобто повідомити про його ознаки. У текстових фрагментах цього типового змісту ознаки є новою інформацією, заради якої створюється висловлювання: «відоме» – назва самого предмета та його частин, а «нове» – ознаки. Розвиток думки відбувається за рахунок того, що кожне наступне речення додає до сказаного нові ознаки. Підхід до виокремлення в предметі його сторін, деталей залежить від стильової належності тексту: у науковому стилі характеристика предмета має бути повною, а в художньому – акцент робиться тільки на найяскравіших деталях. Опис місця (місцевості) – фрагмент із значенням «предмет і його місцезнаходження», де вказівка на місце є «новим». Зв'язок між інформацією в реченнях здійснюється за

допомогою дієслів наявності. Опис стану природи (середовища), як і будьякий опис, передає статичну картину. У текстах цього типу мовлення звичайно називаються елементи навколишнього середовища, а в «новому» – ознаки, які виражають стан. Речення в текстах цього типу переважно поєднуються паралельно, а оскільки «відоме» часто буває тим самим, воно може випускатися. В описі стану людини «відоме» позначає особу, яка перебуває в певному стані, «нове» – почуття, відчуття особи, тобто її стан. Для опису стану людини характерний паралельний зв'язок речень.

Для *розповіді* характерне розгортання певних подій у часі. Послідовність розповіді передбачає експозицію (ознайомлення з обстановкою, з персонажами), зав'язку (початок дії), розгортання подій, кульмінацію (найбільш напружений момент), розв'язку (завершення змісту). Така послідовність викладу зберігається в будь-якій розповіді, витриманій у порядку хронологічного розвитку подій, зокрема й у розповідних фрагментах, що вставляються у більші за обсягом тексти. Суттєвих відмінностей у послідовності викладу змісту в розповідних текстах художнього, ділового чи наукового стилів немає. Різниця виявляється в деталях: у художніх текстах висвітлюються лише важливі факти, а також наявні подробиці, подані крізь призму суб'єктивного сприйняття автора чи героя твору; у нехудожніх стилях не завжди помітний момент найбільшого напруження в розгортанні подій; у художню розповідь здебільшого вводяться описи, роздуми, діалоги, що в текстах інших стилів спостерігається рідко. Особливість розповіді як типу мовлення полягає в тому, що в ньому говориться про послідовні дії. Повідомлення про змінні дії – «нове» в реченнях такого тексту, тобто та головна інформація, заради якої створюється текст. «Відоме» в реченнях розповіді містить інформацію про особу, час. У розповідях художнього й розмовного стилів речення зазвичай мають послідовний зв'язок, а в ділових і наукових розповідях – як послідовний, так і паралельний.

Змістом *роздуму* є зв'язки між предметами і явищами, які визначає людина. Твори-роздуми, у яких з'ясовується певна проблема, вимагають аналізу та класифікації фактів, добору аргументів для підтвердження або заперечення якоїсь думки. Це й визначає суть їх структури. Як правило, роздум починається з тези, з якогось положення, для доведення або спростування якого в подальшому використовуються всі можливі аргументи. Завершується твір-роздум висновками з проаналізованих фактів. Так, роздуми зустрічаються у деяких документах (доповідна записка з пропозиціями і їх обґрунтуванням), у підручниках (геометрична теорема і її доведення) тощо. Висновок іноді може мати вигляд побажання. Різновидом роздуму є оцінка дійсності – це

тип мовлення, у якому відображена не сама дійсність, а її сприйняття людиною. У «відомому» такого висловлювання називаються предмети, дії, стан, які оцінюються, а в «новому» повідомляється сама оцінка.

10.7. СТИЛІСТИЧНІ ФІГУРИ

Стилістичними засобами організації тексту в синтаксичному плані є стилістичні фігури. Це особливі синтаксичні конструкції, що використовуються як засіб логічного виділення і впорядкування тексту, тобто *стилістична фігура* – це мовностилістичний зворот, що полягає в особливій синтаксичній організації висловлення для досягнення відповідного виражально-зображального ефекту.

Ампліфікація – стилістична фігура, в основі якої нагромадження синонімічних або однотипних мовних одиниць, які сприяють висвітленню зображуваного явища чи поняття в усіх аспектах: *Красо моя! Вкраїночко моя!.. / Тебе люблю я всесвітом і людством, / І соняхом у золотому сні, / І сивиною вченого-мислителя, / І на стерні горошком польовим* (М. Вінграновський).

Асиндетон – стилістична фігура, що будується на пропускові сполучників між окремими складовими тексту. Безсполучниковий виклад сприяє стислості мовлення, надає йому виразності й стрімкості: *Сонце сідало. Глядачі поволи потягли додому, молодь теж розсипалась. Майдан пустів, тихшав. Музики останніми звуками попрощалися з днем; тільки курява якийсь час крутилась ще у червоному промітті* (М. Коцюбинський).

Градація ґрунтується на розташуванні слів або висловів у міру наростання чи спаду їхніх семантичних та емоційно-експресивних якостей. З огляду на це розрізняють градацію висхідну (*Доми, давно порівняні до скринь, / Людські слова з їх розмахом несмілим... / Дай, серце, волю нетерплячим крилам, / Затріпочи, розвійся і полинь!* (М. Рильський) та спадну (*І знов нічна дорога серед довгих / Червонуватих тіней, мов між трав... / І лиш попереду червоний возишк, / Мов поклик, блимв, танув і мовчав...* (С. Тельнюк).

Еліпсис – стилістична фігура, що полягає у випускненні певного члена речення чи словосполучення, які легко відновлюються за змістом. Вживається задля досягнення динамічності і стислості вираження думки та напруженої дії. Пропущеними можуть бути окремі слова, словосполучення і навіть підрядна частина складнопідрядного речення: *«Героя» йому за це не дадуть. За хліб, за ферми, за рекорди міг би доскочити, а за асфальт, за магазини та лікарні чи там за бібліотеки – навряд чи* (О. Левада).

Замовчування як стилістична фігура являє собою обірване речення. Автор свідомо не закінчує думки, залишаючи читачеві можливість здогадатися, домислити, про що йдеться. Цією фігурою послуговуються для передачі напруженого психологічного стану мовця: *А там... а там... сину, сину! Та й не доказала* (Т. Шевченко).

Парцеляція – це поділ речень на самостійні компоненти (одне речення розбивається на кілька частин), що посилює й увиразнює кожен відособлений компонент: *Зранку рушився вітер. Як чабан овець, гнав прудко кудись отару сірих хмар. Розпатлав верби в березі й зашелестів очеретами* (А. Головка).

Плеоназм являє собою подвоєння близькозначних лексичних одиниць: тишком-нишком, люба-мила, цілющий-живущий; є характерним для народної творчості. Використовується також як засіб стилізації під фольклорні зразки: *Як не буйні вітри повівали, – / Як турки-яничари з чистого поля в долину припали / Дванадцять козаків / Бравославців-небувальців / В полон забрали* (нар. дума).

Повтор – це нагромадження однотипних мовних елементів (звуків, складів, слів, словосполучень) у певній синтаксичній одиниці: *На кичери, гори, ліси, / Мілкого срібла басейни – / Навпрошки, навскоки, навкоси, / Навпрямки, навперейми!* (Б. Антонич).

Полісиндетон являє собою нагромадження сполучників та інших службових частин мови для логічного й емоційного виділення кожної з складових висловлювання: *... Щастя вже не матимеш, зраднику, і тебе все життя гризтиме хробак сумління і справедливої кари, і станеш ти нещасливим, і невеселим, і мстивим та заздрисним, і знервованим та лютим... і не стане від тебе знаку на землі* (Ю. Колісниченко, С. Плачинда).

Рефрен – уривок тексту, який час від часу повторюється, допомагаючи тіснішому об'єднанню його компонентів і наголошуючи на певному аспекті думки: *Підкидайте хмизу, підкидайте хмизу! / Геї, роздмухуй полум'я сторабський гнів! / Я згорю, не бійтесь, я не із заліза, / Я згорю на тисячі вознів. / Підкидайте хмизу, підкидайте хмизу, / Кардинали, папи, королі! / Дим устане сивий, дим устане сизий / І осяде потім на землі* (С. Тельнюк).

Тавтологія – поєднання однокореневих слів для посилення експресивних відтінків позначуваних ними понять: *Мати любила його без пам'яті, тряслась над ним і у всім волила його волю* (І. Франко). Здебільшого це словосполучення фразеологічного типу *тьма-тьменна, з діда-прадіда, з давніх-давен*.

Тавтологічні звороти можуть бути не лише стилістичним засобом, а й вадою тексту. Наприклад, у поширених в усному мовленні, а часом і в засобах масової інформації висловах *вільна вакансія, пам'ятний*

сувенір, глухий тупик, захисний імунітет, головний лейтмотив прикметники зайві, бо подають ознаки, наявні в характеризованих ними іменниках.

Риторичні фігури – це незвичайна побудова речень і фраз, щоб підсилити емоційний вплив художньої мови.

Риторичне запитання – це таке запитання, яке ставиться не для того щоб отримати на нього відповідь, а щоб привернути увагу читачів до певного явища аби самим запитанням висловити ствердну думку: *Хто може випити Дніпро, / Хто властен виплескати море, / Хто наше золото-серебро / Плугами кривди переоре...?* (М. Рильський).

Риторичне звертання – це поетична фігура, яка полягає в тому, що адресується до неживого предмета, абстрактного поняття і посилює виразність висловлювання: *Україно моя! Чисті хвилі ланів / Промисні міста, голубинь легкокрила!* (Д. Ткаченко).

10.8. СХЕМА СТИЛІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

1. Які типи речень переважають у тексті: прості чи складні?

1.1. Охарактеризуйте прості речення за метою висловлювання, за характером відношення до дійсності, залежно від наявності або відсутності головних членів, за наявністю одного або двох головних членів; визначте тип односкладних речень.

1.2. Визначте тип складних речень.

2. Чи є у тексті вставні слова і речення? Визначте їх роль у тексті.

3. Чи є у тексті відокремлені члени речення? Як вони подані? Яку функцію виконують?

4. Чи є у тексті пряма мова? Як вона оформлена? З якою метою подана?

5. З'ясуйте, до якого функціонально-змістового виду мовлення (опис, розповідь, роздум) належить текст. Аргументуйте свій вибір.

6. Якими міжфразовими зв'язками пов'язані речення в тексті?

7. Охарактеризуйте порядок слів у реченнях.

8. Які синтаксичні стилістичні фігури є в тексті?

Джерела інформації:

1. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник / О.Д. Пономарів. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – С. 164–208, 235–243.

2. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – С. 371–376.

11. СТИЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

Стилістичний аналіз тексту вказує на доцільність чи недоцільність уживання в певному контексті відповідних мовних засобів (лексем, фразем, словосполучень, речень тощо) залежно від змісту тексту і стилю мовлення.

11.1. ФУНКЦІОНАЛЬНІ СТИЛІ Й ЖАНРИ МОВЛЕННЯ

Стиль – це різновид мовлення з властивими йому лексичними, фразеологічними, морфолого-синтаксичними, орфоепічно-акцентуаційними засобами, використовуваний для здійснення однієї з функцій мови – спілкування, повідомлення, впливу. Кожен функціональний стиль має певний набір властивих лише йому ознак. Вони визначають своєрідність стилів, об'єднуючи в них різні *підстили*, що реалізуються у відповідних жанрах.

Жанр (від фр. *genre* – род) – це вид творів, який характеризується певними сюжетними та стилістичними ознаками.

В українській мові виділяють такі основні функціональні стилі.

Науковий стиль, який має такі *підстили*:

– власне науковий (жанри: монографія, стаття, наукова доповідь, повідомлення, тези);

– науково-популярний (книги, статті в нефахових журналах);

– науково-навчальний (підручники, лекції, бесіди тощо).

Основна функція цього стилю – повідомлення.

Сфера поширення – наукова діяльність, науково-технічний прогрес суспільства, освіта, навчання.

Стильові риси: інформативність, об'єктивність, логічна послідовність, узагальненість, однозначність, точність, лаконічність, доказовість, переконливість, аргументація, пояснення причиново-наслідкових відношень, висновки.

Основні мовні засоби: абстрактна та однозначна лексика, велика кількість термінів, схем, таблиць, графіків, іншомовних слів, наукова фразеологія (стійкі термінологічні сполуки), цитати, посилання, безсуб'єктність, безособовість синтаксису (відсутність усього того, що вказувало б на особу автора, його уподобання – емоційно-експресивних синонімів, суфіксів, художніх тропів тощо).

В офіційно-діловому стилі розрізняють три *підстили*:

– дипломатичний (жанри: меморандум, конвенція, заява, нота тощо);

– законодавчий (виконує нормативно-регульовальні функції: закони, статути, акти);

– адміністративно-канцелярський (розпорядження, протокол, наказ; автобіографія, посвідчення, довідка).

Дослідники наголошують на поєднанні *комунікативно-інформаційної функції* ділового мовлення, основної для наказів, розпоряджень, актів тощо, та *функції спілкування*, характерної для квитанцій, резолюцій, угод тощо.

Стильові ознаки ділової сфери комунікації: однозначність, точність, логічна завершеність висловлювання, максимальна конкретизація матеріалу, консервативність (наявні штампи, кліше, «професійні ідіоми»), що сприяє однаковому розумінню й тлумаченню документа, усталеність і однотипність форм певного документа, що дозволяє стандартизувати його виготовлення.

Мовні засоби: активне функціонування книжних елементів, відсутність образних висловів, емоційно забарвлених слів і синтаксичних конструкцій, іншомовні лексика, численні абрєвіатури, що сприяє стислості текстів, вживання дієприкметникових, дієприслівникових та інфінітивних зворотів; абстрактно-узагальнений та вольовий способи викладу.

Публіцистичний стиль – це стиль суспільної комунікації, громадського життя. Розрізняють такі *підстили* цього стилю:

- власне публіцистичний (стиль засобів масової інформації – газети, радіо, телебачення, реклама);
- художньо-публіцистичний (памфлети, фейлетони, нариси, есе);
- науково-публіцистичний (критичні статті, аналітичні огляди, соціальні портрети).

Сфера поширення громадсько-політична, суспільно-культурна, виробнича діяльність, навчання.

Основне призначення – вплинути на формування громадської думки, переконати в справедливості певної ідеї, спонукати до творчої діяльності.

Стильові риси: спрямованість на новизну, динамічність, інформативність, оцінка (політична, суспільна, морально-естетична) того, про що пишеться, синтез логізації та образності мовного вираження, документально-фактологічна точність; поєднання стандарту й експресії, авторська пристрасть, простота і доступність, переконливість. Публіцистичний стиль завжди виражає протистояння певних сил. Це його обов'язкове призначення й головна ознака.

Основні мовні засоби: сплав елементів наукового, офіційно-ділового та художнього стилів. З одного боку, суспільно-політична лексика, гасла, точні найменування подій, дат, учасників, місця, а з іншого боку, багатозначна образна лексика, що здатна привернути увагу читачів, вплинути на них; використання художніх засобів – тропів і фігур.

Розмовний стиль – це найдавніший стиль, тому що він започаткувався з виникненням мови, і в ньому вона розвивалася на початкових своїх етапах.

Основна функція – спілкування, обмін думками між двома чи кількома мовцями.

Сфера поширення: у розмовах на неофіційні теми в умовах непередбаченого, невимушеного спілкування.

Стильові риси. Розмовний стиль має дві суттєві риси, якими зумовлюється більшість його ознак: 1) він з'явився в усній формі й намагається її зберегти, хоча нині поширюється і в писемній формі (художні твори); 2) розмовний стиль має дуже широку сферу використання. Цей стиль відрізняється невимушеністю, неофіційністю стосунків, непередбаченістю мовлення, опорою на позамовну ситуацію (жести, міміку тощо).

Основні мовні засоби. Оскільки розмовний стиль «обслуговує» всіх громадян суспільства в їх щоденних життєвих потребах, він має надзвичайно розгалужену багату лексику. З-поміж інших стилів його виділяє те, що в ньому широко представлена лексика оцінної, емоційної, вольової конотації і особливо – лексика зниженої конотації (просторіччя, фамільярна, вульгарна лексика). Такі ознаки розмовного стилю, як лаконічність тексту, стислість структур, ведуть до широкого використання складних та субстантивованих іменників.

Художній стиль посідає особливе місце серед стилів, він активно з ними взаємодіє і впливає на їх формування та розвиток. З одного боку, у його текстах використовуються зі стилістичною метою елементи інших функціональних стилів. Це зумовлюється тим, що предметом образного зображення в художньому стилі є всі сфери людського життя – політична, правова, наукова та ін. З іншого боку, він постійно «постачає» мовні елементи в інші стилі.

У художнього стилю широка *сфера використання*: індивідуальна й колективна творча діяльність, література, різні види мистецтва, культура, освіта.

Основна функція художнього стилю – впливати засобами художнього слова через систему образів на розум, почуття і волю читачів, формувати ідейні переконання, моральні якості та естетичні смаки.

Художній стиль поділяється на *підстилі* за родами й жанрами літератури:

- епічні (епопея, роман, повість, оповідання, нарис);
- ліричні (поема, балада, пісня, поезія);
- драматичні (драма, комедія, трагедія, мелодрама, водевіль);
- комбіновані (ліро-епічний твір, драма-феєрія, усмішка тощо).

Стильові риси: образність, поетичність, конкретність, естетика мовлення, експресія.

Основні мовні засоби: багатство найрізноманітнішої лексики з переважанням слів конкретно-чуттєвого сприймання. Особливою прикметою художнього стилю є широке вживання дієслів різних граматичних форм. У текстах цього стилю можуть використовуватися всі функціональні типи мовлення (опис, розповідь, міркування) і всі можливі їх комбінації. У художньому стилі повною мірою представлені тропи та стилістичні фігури.

У художніх текстах розповідні речення, що домінують в інших стилях мови, виступають поряд із широко вживаними іншими типами речень – питальними, спонукальними, окличними. Питальні речення виражають численні факти чуттєвого стану людини, її інтереси, виступають формою передачі тонких емоційно-експресивних відтінків. Через питальні речення знаходять свій вияв сумнів, безпорадний стан людини, розпач, хвилювання, непевність у своїх силах. За допомогою питальних конструкцій автор передає острах і стан тривоги, здивування, вразливість, прагнення до чогось. У мові поезії окличні і питальні конструкції часто переважають. Вони вносять у твір схвильованість, піднесеність, багатство інтонацій емоційно-експресивного мовлення. Найкращим засобом для вираження модальності є вставні слова. Художня література використовує весь набір вставних слів, які у взаємодії з лексичними, граматичними та іншими засобами цього стилю сприяють відтворенню різноманітних відтінків – припущень, сумнівів, упевненості, ствердження, заперечення тощо. Інфінітивні речення сприяють змалюванню психологічно напруженого стану людини, передають настрої розгубленості, сумніви, вагання або навпаки – готовність до рішучих дій. Експресивність таких конструкцій посилюється питальною або окличною інтонацією. У безособових реченнях наголошується на результаті дії, на певному стані, в якому перебуває людина, на об'єктивності природних процесів. Дуже доречні безособові конструкції в описах природи та переживань людини, коли вона залишається віч-на-віч з природою. Номінативні речення вживаються на початку твору або його частин для називання предметів і явищ, про які йтиметься далі. Це так званий номінативний вступ.

11.2. ЗАГАЛЬНА СХЕМА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ТЕКСТУ

1. Віднести текст до одного з функціональних стилів, вказати подстиль і жанр тексту.
2. Зазначити стильові риси, властиві тексту.
3. Визначити основну тему, підтеми та ідею тексту.

4. Визначити, до якого функціонально-сміслового типу мовлення (опис, розповідь, міркування) належить текст; обґрунтувати свій вибір.

5. Знайти стилістичні засоби, що використовуються в даному тексті, тобто установити мовну специфіку тексту.

5.1. Стилiстичні засоби лексико-фразеологічного рівня.

5.2. Стилiстичні засоби морфологічного рівня.

5.3. Стилiстичні засоби синтаксичного рівня.

6. Зробити остаточний висновок щодо належності тексту до вказаного функціонального стилю мовлення.

Зразок функціонально-стилістичного аналізу тексту

А, а – перша буква українського алфавіту. За зображенням літера а сходить до букви кирилиці «аз», яка мала числове значення «один». Написання букви «аз» у слов'янському алфавіті сходить до грецької букви «альфа» і фінікійського «алеф», тобто «тілець», тому що написання цієї букви утворилося з ієрогліфічного малюнка, що зображав голову бика. Слов'янська назва літери – «аз» збереглася у виразах «від аза до іжиці» (від початку до кінця), «ні аза не розуміє» (нічого не знає).

При класифікаційних позначеннях буква А, а має значення «перший»: ложка А, пункт а, місце а.

(Енциклопедія)

1. Текст належить до наукового стилю (підстиль – науково-популярний, жанр – енциклопедична стаття).

2. Можна відзначити такі стильові риси, притаманні цьому тексту, як логічність, послідовність розповіді, об'єктивність, ясність, неупередженість викладу.

3. Темою цього тексту є перша буква українського алфавіту а. Підтеми: 1) місце букви в алфавіті та історія походження; 2) значення букви при класифікаційних позначеннях.

Ідея тексту: походження та значення першої букви українського алфавіту.

4. За функціонально-смісловим типом мовлення це розповідь, тому що інформація подається послідовно, події розгортаються у часі.

5. Стилiстичні засоби лексико-фразеологічного рівня:

1) текст насичений лінгвістичними термінами: буква, алфавіт, числове значення, кирилиця, іжиця;

2) в тексті значна кількість абстрактних іменників (50%): назва, зображення, написання, значення, вираз;

3) багато запозичених слів: алфавіт, літера, альфа, алеф, іжиця, пункт, ієрогліфічний, класифікаційний;

4) використовуються синоніми: буква – літера, аз – альфа – алеф; антоніми: аз – іжиця, початок – кінець;

5) для ілюстрації поданої інформації використано фразеологічні звороти: від аза до іжиці, ні аза не розуміє.

Стилістичні засоби морфологічного рівня:

1) багато іменників, які утворено від дієслів: назва, зображення, написання, значення, вираз, позначення;

2) велика кількість форм родового відмінка іменників: буква алфавіту, буква кирилиці, назва літери, написання букви, голова бика; Стилістичні засоби синтаксичного рівня:

1) в тексті вживаються як прості, так і складні (складнопідрядні) речення;

2) досить високий відсоток вживання пасивних конструкцій: написання утворилося, назва збереглася;

3) є уточнюючі конструкції: тобто «тілець»; слов'янська назва літери – «аз»; має значення «перший»: ложа А, пункт а, місце а;

4) використано вставлені конструкції (для пояснення значення ідіом): «від аза до іжиці» (від початку до кінця), «ні аза не розуміє» (нічого не знає);

5) є однорідні члени речення: аз – альфа – алеф;

6) порядок слів переважно прямий, але зустрічається інверсія: За зображенням літера *a* сходить до букви кирилиці «аз» – Літера *a* сходить до букви кирилиці «аз» за зображенням; При класифікаційних позначеннях буква *A*, *a* має значення «перший» – Буква *A*, *a* має значення «перший» при класифікаційних позначеннях.

6. Усе зазначене вище дозволяє зробити остаточний висновок щодо належності тексту, що аналізується, до наукового стилю.

Джерела інформації:

1. http://superinf.ru/view_helpstud.php?id=284

2. https://www.ismu.baikal.ru/src/downloads/dbaa0585_uchebnoe_posobie.doc

ЛІТЕРАТУРА

1. Вступ до мовознавства: методичні рекомендації до самостійної роботи / уклад.: І.В. Бурлакова, В.М. Зубченко. – К.: НАУ, 2015. – 59 с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 140 с.
3. Голубовська І.В. Практична стилістика української мови: навчально-методичний посібник для самостійної роботи студентів нефілологічних спеціальностей (денної та заочної форм навчання) / І.В. Голубовська. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2010. – 124 с.
4. Должикова Т.І. Практикум з лінгвістики тексту: навч.-метод. посібник / Т.І. Должикова, І.В. Мілева, А.В. Нікітіна. – Луганськ: Видво ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 166 с.
5. Єрмоленко С.Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бирик, О.Г. Тодор. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
6. Єщенко Т. Вивчення лінгвістичного аналізу тексту у вищій школі за кредитно-модульною системою навчання / Т. Єщенко // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – 2009. – № 19. – С. 310–314.
7. Єщенко Т. Лінгвістичний аналіз тексту / Т. Єщенко. – К.: Альма-матер, 2009. – 294 с.
8. Загнітко А.П. Лінгвістика тексту. Теорія і практика: науково-навчальний посібник / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.
9. Зубков М.Г. Українська мова: універсальний довідник / М.Г. Зубков. – Х.: Школа, 2005. – 496 с.
10. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ та ін.; за ред. С.О. Карамана. – К.: Літера, 2011. – 560 с.
11. Ковалик І.І. Методика лінгвістичного аналізу тексту / І.І. Ковалик, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1984. – 119 с.
12. Кочан І.М. Лінгвістичний аналіз тексту: навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. / І.М. Кочан. – К.: Знання, 2008. – 423 с.
13. Компьютерная лингвистика: учеб. пособие / Ю.К. Тараненко, М.Р. Кабанова, Н.А. Черняк. – Днепро: Университет имени Альфреда Нобеля, 2016. – 112 с.
14. Кравець Л.В. Стилістика української мови: практикум: навч. посіб. / Л.В. Кравець. – К.: Вища шк., 2004. – 199 с.
15. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту / М. Крупа. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 416 с.
16. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: Академія, 1997. – 725 с.

17. Мацько Л.І. Стилїстика української мови: підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
18. Одинцов В.В. Стилїстика текста / В.В. Одинцов. – М.: Наука, 1980. – 263 с.
19. Пентиліюк М.І. Культура мови і стилїстика / М.І. Пентиліюк. – К.: Вежа, 1994. – 238 с.
20. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. / О. Д. Пономарів. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2000. – 248 с.
21. Селіванова О.О. Сучасна лїнгвістика: напрями та проблеми: підручник / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
22. Серажим К.С. Текстознавство: підручник / К.С. Серажим. – К.: Вища школа, 2012. – 527 с.
23. Солганик Г.Я. Стилїстика текста: учеб. пособие / Г.Я. Солганик. – М.: Флинта, Наука, 1997. – 256 с.
24. Сучасна українська лїтературна мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. – 3-тє вид., доп. – К.: Вища шк., 2002. – 439 с.
25. Теорія і практика лїнгвістичного аналізу художнього тексту: зб. праць. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 172 с.
26. Форманова С.В. Лїнгвістичний аналіз художнього тексту: навч.-метод. посїбник (за кредитно-модульною системою) / С.В. Форманова. – Одеса, 2011. – 142 с.
27. Шевчук С.В. Сучасна українська лїтературна мова / С.В. Шевчук, О.С. Кабиш, І.В. Клименко – К.: Алерта, 2011. – 544 с.
28. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408 с.
29. Шульжук Н.В. Стилїстика сучасної української мови: навч. метод. посїб. для студентів філологічних спеціальностей ВНЗ / Н.В. Шульжук. – Рівне; Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – 304 с.

Навчальне видання
Шкурко Олена Василівна
ВИДИ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ТЕКСТУ

Навчальний посібник

Редактор М.С. Кузнецова
Комп'ютерна верстка Г.М. Хомич

Підписано до друку 12.01.2018. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 6,97. Тираж 100 пр. Зам. № .

ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля».
49000, м. Дніпро, вул. Січеславська Набережна, 18.
Тел. (056) 778-58-66, e-mail: rio@duan.edu.ua
Свідоцтво ДК № 5309 від 20.03.2017 р.

Віддруковано у ТОВ «Роял Принт».
49052, м. Дніпро, вул. В. Ларіонова, 145.
Тел. (056) 794-61-05, 04
Свідоцтво ДК № 4765 від 04.09.2014 р.